

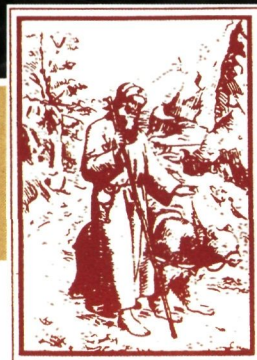
M&L

Kalk...

...en niet gelijk welke !

*Miniere di San
Romedio*

Arte Constructo

Unilit

Natuurlijke hydraulische kalk
Mortels voor binnen en buiten

CORIDECOR

Kalkverven
Binnen- en buitendecoratie

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B 2627 Schelle (Belgium)
Tel. : 32.3 / 880.73.73 Fax : 32.3 / 880.73.70
BEAL - 4 Rue des Bailleries
5081 Meux-la-Bruyère
Tel. : 32.81 / 56.63.96 Fax 32.81 / 56.89.54

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 bus 7,
1000 Brussel.
Tel.: (02) 553 82 34 - Fax: (02) 553 82 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, J. Termote,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Brecht,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 17 jaargang Nr. 5 • september - oktober 1998

Inhoud

Zwembaden en badgebouwen in het Brusselse 4
Griet Meyfroots

**De ondergang en wederopstanding van
het Torfbroek te Berg-Kampenhout** 32
Roger Deneef en Jan Wouters

Summary 55

Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1998

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Graaf de
Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met
vermelding "M&L-jaarabonnement 1998".

U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

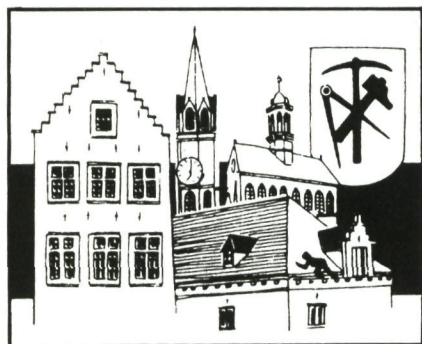
Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: Zwembad van het Résidence Palace, Brussel (foto: O. Pauwels)

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodenvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

Kunstatelier Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

Uw patrimonium...

...onze zorg

Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwwerken

Referenties op aanvraag

**Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici**

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS

Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

De Pastorijpan

Esthetisch gezien is de Pastorijpan een pareltje voor het oog. Een dakbedekking met deze pannen geeft een uniek cachet aan de woning. Omwille van het vrij uitzonderlijke productieprocédé wordt elk dak een uniek kunstwerk waarbij de hand van de meester (de dakwerker) bepaalt hoe het dak er zal uitzien

Het „Dupont house“ te Wetteren met blauw gesmoord dak

De architect kan gebruik maken van de variëteit aan tinten die hem ter beschikking worden gesteld en de kleur van het dak aanpassen aan de gebruikte bakstenen of aan andere eisen van de architect en zijn klanten. Als basis voor de Pastorijpan wordt een oud Vlaams idee gebruikt, namelijk de „oude Vlaamse holle pan“ ook gekend onder de naam „oude Boomse pan“.

Deze „Oude Boomse“ vindt men nog terug op zeer veel oude Vlaamse hoeves of op de bekende Vlaamse „fermette“. Op het einde van de 19de eeuw werd deze pan vooral gebruikt voor de nu gekende en ook weer zeer gevraagde „fin de siècle - Vlaamse bouwstijl“ of in volkstaal „de PASTORIJSIJL“.

Aan de Oude Vlaamse pan werden een aantal veranderingen aangebracht die vooral de functionaliteit van de pannen ten goede komt. De verbetering zit hem vooral in de sluitingen want in tegenstelling tot zijn „voorouder“ is de Pastorijpan wél van sluitingen voorzien.

Gekleurd in de massa

De beschrijving van het productieprocédé van de oude Boomse pan

Roestkleuren op „Het Notelaere“ Hoevetje te Wetteren

leest als een klassieke (industriële) roman. De pannen werden in gemetste ringovens uit Maaslandse klei vervaardigd, waarbij de pannen op een vuur van stro en gas werden gebakken. De deuren werden zo goed en zo kwaad als mogelijk met klei afgesloten. Doordat de hermetische afsluiting niet haalbaar was en er ook een zeer groot temperatuurverschil was tussen de pannen die bijvoorbeeld in het midden van de oven la-

gen en die aan de buitenkant, wist men pas bij het openen van de oven welke kleur de pannen hadden.

De meeste pannen hadden daardoor een roestkleur omdat tijdens het verbrandingsproces niet alle lucht in de oven kon verbrand worden. Ondertussen is er heelwat veranderd. De afgelopen jaren werd een moderne variant ontwikkeld van dit oude productieprocédé.

In de door computergestuurde bakovens kan men heel precies bepalen welke kleur de pannen moeten hebben. Bij het bakken bepaalt de computer hoeveel zuurstof er uit de oven en zelfs uit de poriën van de grondstof (klei) moet gehaald worden. Daardoor ontstaat een kleur die kan variëren van blauw gesmoord (een vrij neutrale effen grijze kleur) tot een roestkleur in vele tinten. Wanneer de zon op de pannen schijnt krijgt dit geheel een blauw-bruinachtige gloed.

Technische fiche : Pastorijpan

Ceramische dakpannen van het type OVH met dubbele kop- en enkele zijsluiting.

Beschikbaar in verschillende kleuren. (speciale kleurvarianten zijn steeds op aanvraag).

Stuks per m²: 15,5 ex.

Deze pannen voldoen aan NEN 2480 en aan KOMO-attest met certificaat.

Info De Witte: 09/396.11.78

ZWEMBADEN EN BADGEBOUWEN IN HET BRUSSELS

GRIET MEYFROOTS

De Van Schelle-
baden, een moder-
nistisch 'solarium'
naar ontwerp van
de architecten
Goovaerts en
Van Vaerenberg
uit 1932
(foto W. Kessels,
verzameling
I.S.A.E.)

De sociale betekenis van het baden heeft in de loop van de geschiedenis van de Westerse cultuur belangrijke evoluties doorgemaakt. Na een ware bloei van de openbare badcultuur in het Romeinse Rijk, kende het badwezen in de Middeleeuwen en vooral de 16de en 17de eeuw een dieptepunt. De badstoven, die in de Middeleeuwen nog erg populair waren, werden in de 16de eeuw nagenoeg allemaal gesloten omwille van hun slechte reputatie en 'on-

zedig' karakter. De kerkelijke overheden beschouwden het baden in publieke gelegenheden als een zondige bezigheid en de angst voor besmettelijke ziekten leidde ertoe dat het gebruik van water in de lichaamsreiniging op de achtergrond verdween. Pas tegen het einde van de 17de en in het begin van de 18de eeuw raakte het baden weer stilaan ingeburgerd in de hygiënische praktijken, om uiteindelijk ten volle herop te bloeien in de 19de eeuw.

Het baden en het zwemmen speelde van dan af een belangrijke rol in het sociale leven van de arbeidersbevolking in de steden. Het zwemmen, dat in de 19de en vroeg-20ste-eeuwse badhuizen ten dienste stond van de lichaamsreiniging, zal geleidelijk zijn hygiënische betekenis verliezen en zich profileren als de volwaardige sport- en ontspanningsactiviteit, zoals we deze vandaag kennen. De openbare badinrichtingen die in de 19de en 20ste eeuw gebouwd werden, weerspiegelen zeer goed de ontwikkeling die het baden en het zwemmen in deze periode kenmerkte. De badgebouwen die in het Brusselse tussen 1850 en 1960 tot stand kwamen getuigen van de evoluerende badcultuur in de hoofdstad. Vele historische badgebouwen werden reeds gesloopt en kunnen vandaag nog slechts door geschreven en iconografische bronnen gedocumenteerd worden. Een aantal onder hen bleven echter bewaard en zijn vandaag nog in gebruik. Als laatste getuigen van een belangrijk aspect van de sociale geschiedenis verdienen zij opgenomen te worden in het architecturaal erfgoed van de hoofdstad.

DE UITBOUW VAN DE OPENBARE BADCULTUUR

In de loop van de 19de eeuw kwam een openbare badcultuur tot stand waaraan ook de lagere sociale bevolkingsklassen deelname hadden. De toegang tot de badhuizen die in de voorgaande eeuw in de meeste West-Europese steden gebouwd werden, was enkel weggelegd voor de begoede bevolkingsklassen. Pas in de 19de eeuw werden er badinstellingen opgericht die specifiek voor de arbeidersbevolking bestemd waren. De theoretische grondslagen voor deze democratisering van de badcultuur werden wel reeds in de 18de eeuw gelegd. In het kader van een hygiënistische beweging, die in deze eeuw opgang

maakte, verspreidden artsen en pedagogen in diverse tractaten hun nieuwe ideeën omtrent de heilzame invloed van water op de gezondheid. Het reinigen van het lichaam met water, hetgeen tevoren niet gebruikelijk was, allerlei hydrotherapeutische behandelingen en het zwemmen werden gepropageerd als efficiënte middelen om het lichaam te versterken en de levenskwaliteit van de arbeiders te verbeteren. De concrete realisaties ter verbetering van de openbare gezondheid kwamen er pas in de 19de eeuw. Het gros van de arbeidersbevolking leefde in erbarmelijke omstandigheden in de ongezonde industriewijken van de steden. Het gebrek aan hygiëne leidde er tot zware cholera-epidemieën die vooral de arbeiderswijken zwaar troffen. Het werd duidelijk dat er van overheidswege ingegrepen moest worden, wilde men de snel groeiende steden leefbaar houden. Groot-schalige saneringswerken, zoals de overwelving van de Zenne in Brussel, werden hiertoe uitgevoerd. Ook de aanleg van waterdistributienetwerken, die de stadsbevolking van voldoende drinkbaar water moesten voorzien, paste in dit kader. In Brussel werd het waterdistributienet uitgebouwd in de jaren 1850 (1). Er werden tevens diverse instanties opgericht die de verbetering van de openbare gezondheid en hygiëne tot doel hadden. In België werden, op initiatief van de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier, de *Service central de Santé et d'Hygiène*, de *Conseil supérieur d'Hygiène publique* en de *Comités de Salubrité* opgericht. Voorts werden de nieuwe ideeën omtrent hygiëne verspreid in tijdschriften als *La Santé*, uitgegeven vanaf 1849, en op bijeenkomsten zoals het *Congrès général d'Hygiène* dat in 1851-1852 in Brussel plaats had. Via deze kanalen werd het belang van de lichaamsreiniging, onder de vorm van baden en zwemmen, uitgedragen. Bij de overheden leefde de idee dat het baden niet alleen de fysieke conditie van de arbeiders zou verbeteren, maar dat dit tevens een bijdrage kon leveren tot het verbeteren van de morele waarden en van de sociale orde en rust.

BATH AND WASHHOUSES

Engeland nam het voortouw bij de oprichting van openbare badhuizen voor de arbeidersbevolking. De eerste openbare badinstelling die zich specifiek op dit publiek richtte, het *Frederick Street Bath and Washhouse*, opende haar deuren in 1842 in Liverpool (2). Al snel werd dit voorbeeld nagevolgd in andere Engelse steden en engageerde de overheid zich om de bouw van deze openbare badgebouwen aan te moedigen. In 1846 werd hiertoe, op initiatief van Sir Henry Dunkingfields, de "*Act to Encourage the*

Miniatuur van
Philippe de Maze-
rolles met de voor-
stelling van een
Bourgondische
badstoof, ca. 1470,
uit het handschrift

*Facta et dicta
memorabilia*
Berlijn, van Valerius
Maximus
(Bildarchiv
Preussischer
Kulturbesitz)

Establishment of Public Baths and Washhouses" gestemd (3). Deze wet bepaalde dat lokale besturen over overheids gelden konden beschikken voor de oprichting van openbare badhuizen en verplichtte de water-en gasmaatschappijen aan de badinstellingen gunstige tarieven aan te rekenen. Een uitdrukkelijke voorwaarde voor de toekenning van overheidssubsidies was wel dat de toegangsprijzen zo laag mogelijk werden gehouden, opdat ze betaalbaar zouden zijn voor de arbeiders. Dat deze wet ook tot concrete realisaties leidde, bewijst het feit dat er in 1854 in Londen alleen al, reeds dertien badhuizen waren gebouwd. De Engelse badhuizen werden doorgaans opgetrokken volgens een zeer specifiek programma en een stereotiepe planorganisatie. Ze combineerden in de regel een afdeling met individuele baden, één of meerdere overdekte zwembaden en een wasserij. Opvallend was de strikte scheiding tussen de afdelingen voor mannen en voor vrouwen enerzijds en tussen een afdeling met eerste klassebaden en één met baden van tweede klasse anderzijds. Deze klassen werden ingevoerd om ook de middenklasse te bereiken, die nog niet over eigen sanitair beschikte, maar zich toch van de doorsnee arbeider wilde onderscheiden. Bovendien verhoogden de duurdere toegangsprijzen in eerste klasse het rendement van de badinrichtingen.

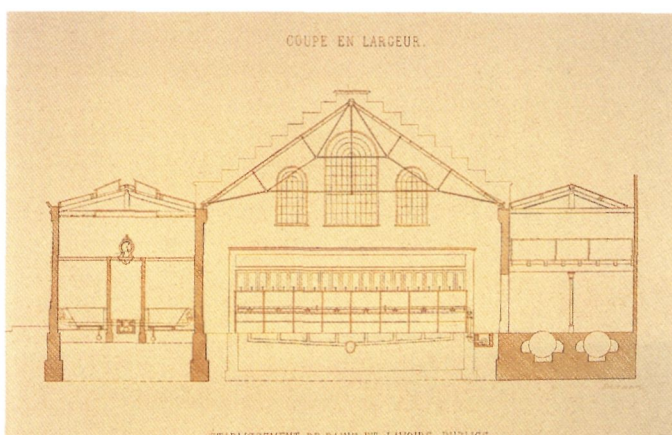
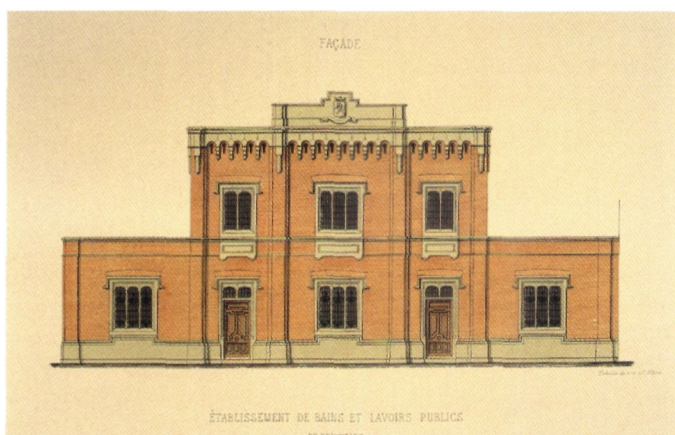
Het Engelse voorbeeld trok vrij snel de aandacht van de omliggende landen. Vanaf het midden van de 19de eeuw namen de overheden van verschillende Europese steden het initiatief om de bouw van openbare badhuizen aan te moedigen. Zo voorzag de Franse *Assemblée* in 1850 een ruim budget om de bouw van openbare badinstellingen te subsidiëren en de Franse keizer financierde zelf de bouw van drie bad- en wasinrichtingen in de arme volksbuurten van Parijs (4).

DE "BAINS & ECONOMIQUES"

In België kwam het initiatief voor de oprichting van de eerste openbare bad-en wasinstelling naar Engels voorbeeld van de Brusselse architect Wynand Janssens. Hij legde in 1849 een project voor aan het Brusselse gemeentebestuur voor de bouw van een openbare badinrichting in de Marollen. In Brussel bestonden er op dat ogenblik slechts enkele private badhuizen die uitsluitend gericht waren op een burgerlijk publiek. Bekend waren onder meer het *Hotel des bains minéraux* aan de Cellebroersstraat, waar allerlei kuurbaden aangeboden werden onder begeleiding van artsen en specialisten (5), de *Saint-Sauveurbaden* aan de Warmoesberg en de *Leopoldbaden* in de Driehoofdenstraat. In de reisgidsen voor Brussel uit die periode werden deze drie voorbeelden stevast aangeprezen aan reizigers die de geneugten van het badwezen in de hoofdstad wensten te beleven. Onder de arbeidersbevolking heerste er een groot tekort aan sanitaire voorzieningen. Het is ook niet toevallig dat Janssens zijn project indiende tijdens de cholera-epidemie van 1848-1850, die vooral de arbeidersfamilies van de Marollen trof. Aanvankelijk stond het gemeentebestuur van Brussel twijfelachtig tegenover Janssens' project. Het vond zowel voor- als tegenstanders in de gemeenteraad, maar werd uiteindelijk toch aanvaard in 1851 (6). De tussenkomst van de toenmalige schepen van Openbare Werken A. Blaes, die in die jaren bijzonder begaan was met de sanering van de Marollenwijk, was doorslaggevend in deze beslissing. Janssens vond ook steun voor zijn project bij minister Charles Rogier. Reeds van bij het begin had Janssens zich tot Rogier gericht met de vraag of hij zich publiek wou uitspreken over de noodzaak aan openbare badinrichtingen. Rogier reageerde in 1850 positief op deze vraag met een omzendbrief waarin hij de provinciegouverneurs opriep de bouw van openbare

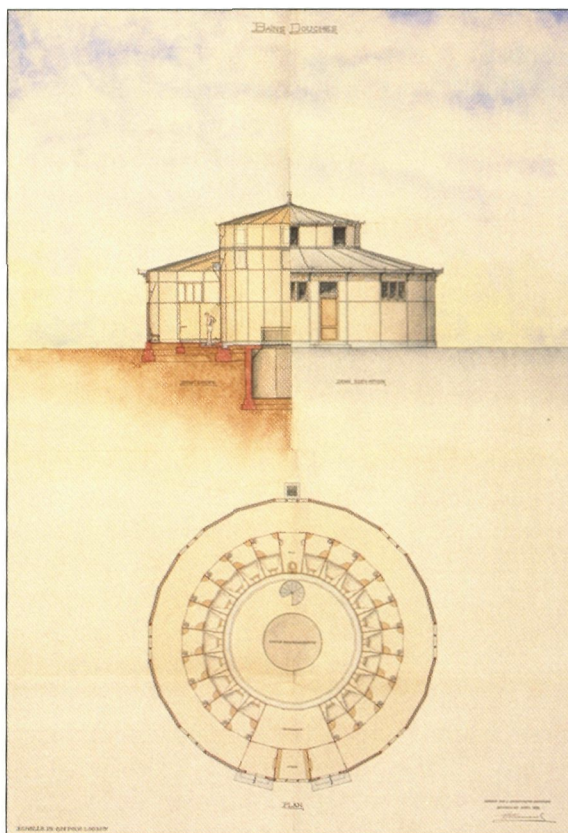
▷ Opstand van de voorgevel van de *Bains économiques*, de voormalige bad- en wasinrichting van de Huidevettersstraat, architect Wynand Janssens, 1852 (Stadsarchief Brussel)

▷▷ Bains économiques, dwarsdoorsnede met centraal de wasserij en de individuele baden in de zijbeuken (W. JANSSENS, *Bains et lavoirs publics*, Brussel, 1855)

Voorontwerp uit 1899 voor het stortbadpaviljoen op het Vossenplein, architect Emile Hellemans (Stadsarchief Brussel)

bad-en wasinstellingen naar Engels voorbeeld te stimuleren : *"La réunion de bains et lavoirs publics dans un même établissement, destiné spécialement à l'usage des ouvriers et des indigents, doit être regardée comme une heureuse combinaison. Des données certaines permettent d'apprécier les bienfaits que ces institutions sont appelées à répandre, et l'influence salutaire qu'elles peuvent exercer sur la condition physique et l'Etat moral de la classe ouvrière dans les localités populeuses"* (7).

Janssens, die zelf naar Engeland was gereisd om er de *"bath- and washhouses"* te bestuderen, ontwierp aanvankelijk een bad- en wasinstelling die het volledige programma van de Engelse voorbeelden overnam: een afdeling met individuele baden van eerste en tweede klasse voor mannen en voor vrouwen, een afdeling met therapeutische baden, twee overdekte zwembaden en een wasserij met droogkamers. Op vraag van de gemeenteraad werd dit programma drastisch ingeperkt om de kostprijs zo laag mogelijk te houden. De zwembaden en de therapeutische baden kwamen in het uiteindelijke ontwerp niet meer voor. Deze *"Bains économiques"* van de Huidevettersstraat werden in 1854 ingehuldigd (8). Hoewel het programma sterk gereduceerd was geworden, bleven de algemene principes van planorganisatie van de Engelse voorbeelden behouden: een functionele

organisatie, gericht op een efficiënte schikking en circulatie tussen de verschillende badafdelingen. Ook de strikte scheiding tussen de wasserij en de baden voor vrouwen enerzijds en de badafdeling met eerste- en tweede klassebaden voor mannen anderzijds, elke met afzonderlijke ingangen, bleef behouden. De architecturale uitwerking van het gebouw was zeer sober en weerspiegelde de mentaliteit die bij de gemeentelijke overheid heerste ten overstaan van dergelijke nutsgebouwen. Zo diende Janssens op uitdrukkelijke vraag van de gemeente de gevels zo eenvoudig mogelijk uit te werken. Men vond het immers ongepast om de gevels een al te decoratief karakter mee te geven: *"l convient que, dans leur apparence, les constructions faites pour le peuple soient modestes comme la condition de ceux pour lesquels on les érige. Les pauvres ne passent pas volontiers par une porte également décorée; leur bon sens, leur instinct leur dit que se sont eux en définitive qui font les frais de cette architecture et que le prix d'entrée, si bas qu'il soit serait modique encore, si l'on avait paré, avec moins de recherches, les dehors du local"* (9). Janssens hield zich aan deze richtlijnen, maar slaagde er met zijn ontwerp toch in de opgelegde soberheid te verenigen met architecturaal-esthetische kwaliteiten: de goed doordachtige en evenwichtig uitgebouwde gevelcompositie gaf het gebouw een waardig karakter.

De badinrichting van de Huidevettersstraat kende onmiddellijk veel succes. De bewoners van de Marollen vonden in grote getalen hun weg naar de baden waar ze voor 20 centiem - een gemiddeld uurloon bedroeg toen 30 centiem - een bad konden nemen.

In de eerste jaren van de 20ste eeuw kwam de Stad Brussel ook tegemoet aan de stijgende vraag naar badvoorzieningen door de bouw van een aantal openbare stortbadpaviljoenen, onder meer een op het Vossenplein en een in de Sleutelstraat, beide naar ontwerp van architect Emile Hellemans. Hellemans was erg begaan met de woon- en leefproblematiek van de arbeidersklasse en zetelde vanaf 1900 in de *Conseil supérieur d'hygiène*. Hij zette zich in de eerste jaren van de 20ste eeuw in het bijzonder in voor de sanering van de Marollen en ontwierp hier ook een geheel van sociale woningen, de *"cité Hellemans"*.

De bad- en wasinrichting van de Huidevettersstraat bewees tot in het begin van de 20ste eeuw haar diensten. Vanaf de Eerste Wereldoorlog werd ze buiten gebruik gesteld en in 1953 werd het gebouw volledig gesloopt ten voordele van de Brusselse Haard die sociale woonblokken bouwde op het terrein. Hiermee ging het enige bad-en wasgebouw naar Engels voorbeeld dat ooit in Brussel gebouwd werd, en een uniek stukje patrimonium verloren.

DE "BAIN ROYAL"

Vanaf het midden van de 19de eeuw beschikte de Stad Brussel dus over haar eerste openbare badinstelling voor de arbeidersbevolking. De bouw van een overdekt gemeentelijk zwembad zou veel langer op zich laten wachten. Dit betekende echter niet dat er in de hoofdstad niet gezwommen werd. Sinds jaar en dag trokken de Brusselaars elke zomer naar de Nieuwmolen, een plaats aan de Zenne ter hoogte van het huidige Zuidstation, om er te zwemmen. Vanaf 1840 werden er verscheidene pogingen ondernomen, onder meer door schepen Blaes, om een goed uitgeruste zwemschool op te richten, als alternatief voor het primitieve en vrij onveilige rivierbad aan de Nieuwmolen. Verscheidene ambitieuze projecten werden ingediend, maar uiteindelijk werd geen van hen gerealiseerd (10). Na talloze discussies in de gemeenteraad, beperkte men zich uiteindelijk tot het effenen en plaveien van de bedding van de Zenne in Nieuwmolen, om er het zwemmen veiliger te maken. In 1900 werd het "*Honnekensbad*" gebouwd, een openlucht zwembad dat gelegen was aan de Slachthuislaan. Dit populaire zwembad functioneerde tot

de Tweede Wereldoorlog, waarna het gesloopt werd in het kader van de overwelvingswerken van de Zenne.

Het eerste overdekte zwembad van Brussel, de "*Bain Royal*", werd in 1879 gebouwd door de naamloze vennootschap *La Société anonyme du Bain Royal*. Dit prestigieuze badgebouw bevatte, naast het zwembad, een afdeling met individuele reinigingsbaden en hydrotherapeutische baden. Deze baden, die in de nieuw aangelegde Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuwwijk gelegen waren, richtten zich echter niet op een arbeiderspubliek, maar op de burgerij. Het entreegeld, dat één frank bedroeg of meer dan het dubbele van een gemiddeld uurloon, was onbetaalbaar voor de gewone arbeider. Van de soberheid van de bad- en wasinrichting van de Huidevettersstraat was hier dan ook niets meer te bekennen. Architect Adolphe Vanderheggen kreeg de nodige middelen om de *Bain Royal* het luxueuze uitzicht te geven dat deze naam waardig was en waardoor het gebouw aantrekkelijk werd voor de veeleisende burgerij. Zij bezocht het badgebouw immers niet louter om hygiënische redenen, maar zocht er tevens te genieten van de aangeboden weelde en verwennerij. Toch

Het zwemmen in
de Zenne nabij de
Nieuwmolen
rond 1900
(verzameling
G. Abbeels)

Ingang tot het
zwembad van de
Bain Royal in de
Onderrichtstraat,
architect Adolphe
Vanderheggen,
1879 (*L'Emulation*,
jg. 6, 1880)

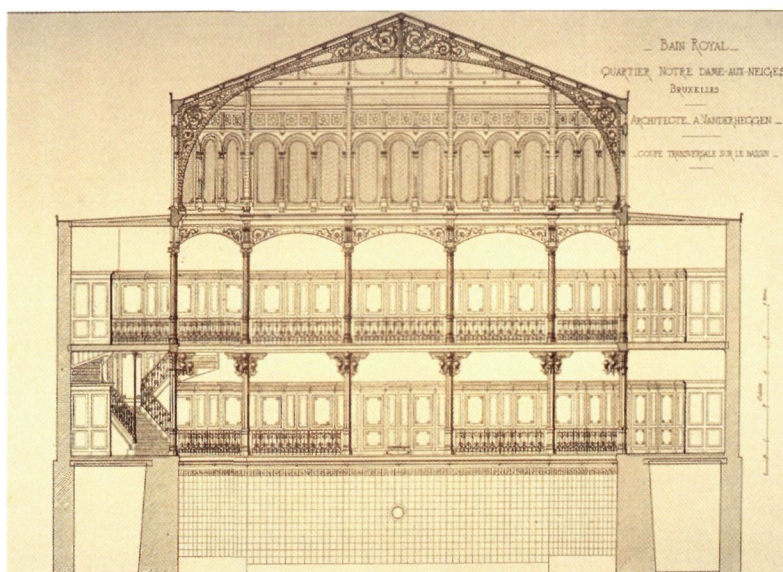
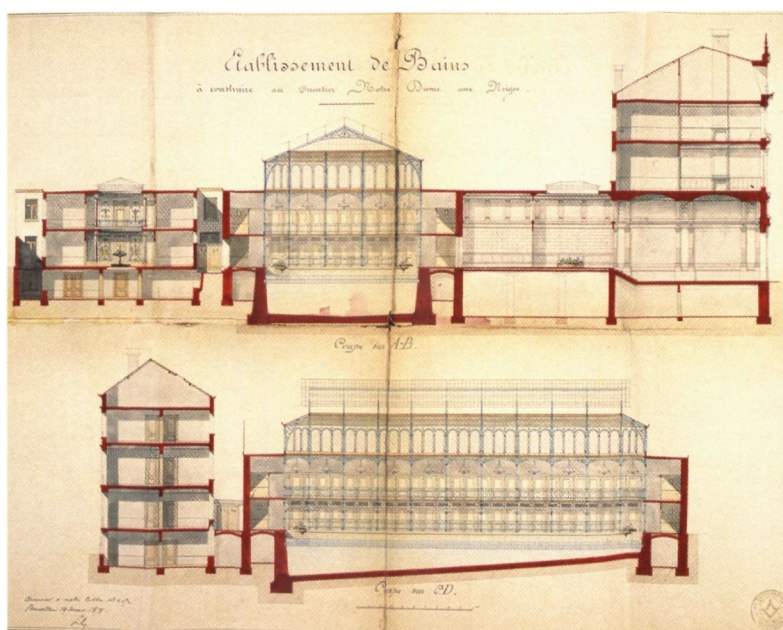
Bain Royal, gevel in
de Staatsbladstraat
(Foto A.M.L.)

verenigde de *Bain Royal*, onder die decoratieve aankleding, reeds een aantal karakteristieken die nog gedurende enkele decennia de typologie van de badgebouwen zouden blijven kenmerken. De combinatie van een overdekt zwembad met individuele reinigingsbaden en hydrotherapeutische of Turks-Russische baden, elk met gescheiden ingangen, en de uitwerking van de zwemhal zouden tot het begin van de volgende eeuw dezelfde blijven. Typisch voor de zwemhal was het gebruik van een ijzer- en glasconstructie, de rangschikking van de kleedhokjes rondom de hal, op de begane grond en een galerij, en een zwemkuip met onregelmatige afmetingen. In de *Bain Royal* en andere vroege zwembaden, bestond er ook nog geen doordacht circuit dat door de bezoekers gevolgd diende te worden. Men ging de kleedhokjes binnen en buiten langs dezelfde deur en er was geen strikte scheiding tussen de zone die men geschoeid en deze die men enkel blootvoets mocht betreden. Deze organisatie was vanzelfsprekend niet erg bevorderlijk voor de hygiëne in de zwemhal en later zou dit circuit dan ook verbeterd worden.

De architecturale uitwerking van de *Bain Royal* was echter buitengewoon. Van het interieur resten ons vandaag nog enkel de plannen en opstanden, die een idee geven van de aangewende luxe. De metalen overkapping van de zwemhal was volledig uitgewerkt met ranken- en plantenmotieven, steunend op gecanneleerde ijzeren kolommen met bladkapitelen. Aanvankelijk werd er alleen in de zomermaanden gezwommen. Gedurende de winter werd de zwemkuip afgedekt met een plankenvloer en deed de hal dienst als feest- en theaterzaal. Op die manier werd de *Bain Royal* ook één van de populaire trekpleisters in het Brusselse nachtleven. In de eerste decennia van de 20ste eeuw kwam het beheer van de *Bain Royal* in handen van Brussel de Stad en verloor ze geleidelijk aan veel van haar oorspronkelijk prestige. Hoewel de *Bain Royal* ongetwijfeld één van de mooiste badgebouwen was die ooit in Brussel gebouwd werden, werd het interieur in 1969 volledig afgebroken voor de inrichting van een school. Op de plaats waar zich vroeger de imposante zwemhal bevond, werd een speelplaats aangelegd. Enkel de gevels bleven bij deze transformaties bewaard. Zowel de gevel in de Onderrichtstraat, als deze in de Staatsbladstraat geven een vaag idee van het weelderig karakter van het oorspronkelijke badgebouw. De decoratieve motieven waarmee ze versierd zijn, vissen, schelpjes en zeepaardjes, getuigen van het vroegere bestaan van het badgebouw.

1

2

1. Bain Royal,
dwars- en lengte-
doorsnede van het
badcomplex (Stads-
archief Brussel)

2. Bain Royal,
dwarsdoorsnede van
de zwembad met de
decoratief uitge-
werkte metalen
overkapping
(L'Emulation, jg; 6,
1880)

DE GEMEENTELIJKE BADINRICHTINGEN ROND DE EEUWWISSELING

Onmiddellijk na de eeuwwisseling namen enkele Brusselse gemeenten het initiatief voor de oprichting van een openbare badinrichting met overdekt zwembad: Schaarbeek, Elsene en Sint-Gillis. Wat programma en architecturale uitwerking betrof, waren deze eerste gemeentelijke badinstellingen gelijkaardig. De gemeentebaden van Schaarbeek in de Kesselsstraat, gebouwd in 1903-1904 naar ontwerp van architect Daniel Francken, waren voorzien van een overdekte zwembad, een afdeling met individuele baden en Turkse baden, net zoals deze van Sint-Gillis uit 1902-1905, naar ontwerp van de architecten Cooreman en Jules Rau. Deze laatste ontwierpen ook het meer bescheiden gemeentelijk badgebouw van Elsene, gebouwd tussen 1900 en 1904, dat niet over Turkse baden beschikte. Van deze oudste gemeentelijke zwembaden van Brussel is vandaag de dag enkel nog dat van Elsene grotendeels in oorspronkelijke toestand bewaard gebleven en bovendien nog in gebruik. Ook deze gemeentelijke badinrichtingen werden gebouwd om de hygiëne bij de arbeidersbevolking te verbeteren. Ze werden dan ook steeds in of nabij arbeiderswijken opgericht en de toegangsprijzen waren er democratisch: 20 tot 50 centiem voor de individuele reinigingsbaden en het zwembad, het equivalent van een half tot maximum één uurloon van de gemiddelde arbeider. De Turkse baden waren merkbaar duurder. Met toegangsprijzen tot 2 frank bleven zij duidelijk het voorrecht van de meer begoede burgerij. De inrichting van deze badafdeling was dan ook doorgaans luxueuzer dan deze van de andere afdelingen.

Het zwemmen was rond de eeuwwisseling een voornamelijk door mannen beoefende activiteit. Indien vrouwen al toegelaten werden tot de openbare zwembaden, was dit strikt gescheiden van de mannen. Zo was het zwembad van Schaarbeek twee voormiddagen per week toegankelijk voor vrouwen. In Elsene daarentegen, werd de vraag om het zwembad ook op bepaalde ogenblikken voor vrouwen open te stellen, nog op algemene hilariteit onthaald in de gemeenteraad (11). Het taboe dat op het gezamenlijk zwemmen van mannen en vrouwen rustte, zou pas enkele decennia later doorbroken worden, toen het zwemmen meer en meer beoefend werd als zuivere sport- en ontspanningsactiviteit.

SCHAARBEK

De oprichting van een gemeentelijke badinrichting in Schaarbeek kwam voor de eerste maal ter sprake

Gevel van de voormalige gemeentebaden van Schaarbeek in de Kesselsstraat, architect Daniel Francken, 1903-1904 (foto O. Pauwels)

Niet uitgevoerd voorontwerp voor de gevel van de gemeentebaden van Sint-Gillis, omstreeks 1900 (?) (Privéverzameling)

op de gemeenteraad in 1892. De bouw werd echter om verschillende redenen meermaals uitgesteld, onder andere omdat Schaarbeek op dat moment nog aangewezen was op het waterdistributienet van de Stad Brussel. Pas toen enkele jaren later de Intercommunale Watermaatschappij opgericht werd, zou de toelevering van het water voor de badinrichting betaalbaar worden. In 1901 wendde het gemeentebestuur zich tot architect Daniel Francken voor het ontwerp. Drie jaar later was het gebouw voltooid. Bij de officiële opening van de gemeentebaden in 1904 werd de voortrekkersrol van de gemeente Schaarbeek in de hygiënistische beweging van België in de verf gezet. Schaarbeek beschikte niet alleen als eerste Brusselse gemeente over een openbare badinrichting met overdekt zwembad, maar plande eveneens de bouw van badafdelingen in verschillende scholen en een overdekt zwembad in de Josaphatschool.

Dat het zwemmen in die tijd nog volledig ten dienste stond van het lichamelijk welzijn, en geenszins als zuivere ontspanningsactiviteit beschouwd werd,

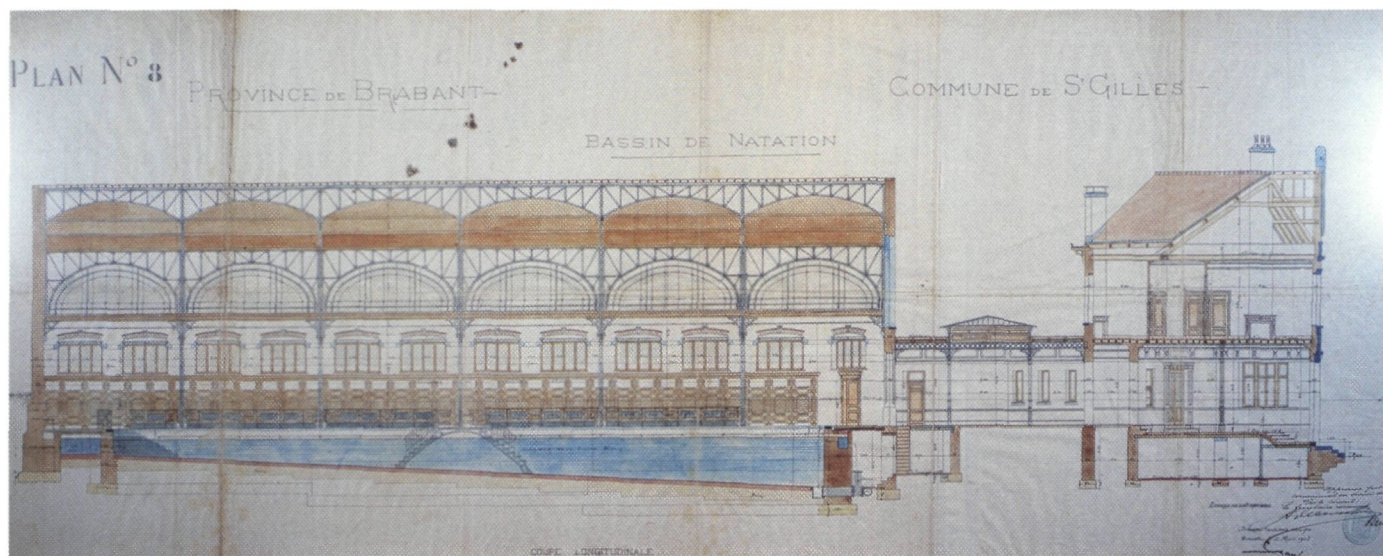
wordt duidelijk door volgend citaat, uitgesproken bij de opening van de gemeentebaden: "*Enseignons la jeunesse la natation, éveillons en elle le besoin de l'eau, la conscience des soins du corps; nous fortifierons son organisme que la grande ville et les travaux compromettent et nous formerons une race résistante et robuste; ainsi le bain sera un instrument de salut*" (12). In datzelfde jaar wonnen de Schaarbeekse gemeentebaden een gouden medaille op de *Exposition internationale d'Hygiène* te Parijs. De baden van Schaarbeek functioneerden slechts tot in de jaren '30. Toen zag de gemeente zich genoodzaakt het gebouw te sluiten omwille van de veroudering van de constructie en de hieruit voortvloeiende onveiligheid in het gebouw: het metalen gebinte van de zwemhal was sterk aangetast door vocht en chloor, de funderingen verzakten en de zwemkuip was niet langer stabiel. Hoewel architect Gaston Brunfaut in 1938 nog een project opstelde voor de transformatie van het oude badgebouw, bleef het tot op de dag van vandaag verder vervallen.

SINT-GILLIS

Een jaar na de inhuldiging van de baden van Schaarbeek, werd de gemeentelijke badinrichting van Sint-Gillis, in de Wipstraat, geopend. Het programma was identiek aan dat van de badinstelling van Schaarbeek: een overdekt zwembad, individuele reinigingsbaden en Turkse baden.

Lengtedoorsnede van de gemeentebaden van Sint-Gillis in hun oorspronkelijke toestand uit 1905, architecten Cooreman en Rau (Privéverzameling)

De gemeentebaden van Sint-Gillis zijn vandaag wel nog in gebruik. Ze werden in de loop der jaren echter meermaals grondig verbouwd, waardoor ze grotendeels hun oorspronkelijk karakter verloren.

Een eerste transformatiecampagne werd uitgevoerd in 1939-'40, onder leiding van de gemeentelijke architect Ingelbrecht. De redenen van deze verbouwing waren het groeiend aantal bezoekers, de aanpassing aan de steeds hoger liggende eisen op het vlak van hygiëne in het gebouw en de aantasting van de oorspronkelijke ijzer- en glasconstructie (13). De veranderingen waren ingrijpend. De oorspronkelijke symmetrie van de gevels en de planorganisatie werd volledig tenietgedaan. De elegante gevel met eclectische inslag werd vervangen door een banale bakstenen gevel, en de oorspronkelijk centraal gelegen toegang en inkomhal werden verplaatst naar de

zijgevel in de Wipstraat. De secties met individuele baden werden vervangen door bureaus en dienstentrekken en de individuele baden werden heringericht op de verdieping. De zwemhal met het atrium en de Turkse baden behielden hun oorspronkelijke positie, maar werden volledig heringericht. De ijzeren overkapping van de zwemhal werd vervangen door een betonstructuur en de hal werd met één niveau verhoogd. Deze ingreep was noodzakelijk om het aantal kleedhokjes en alzo de bezoekerscapaciteit te verhogen. De zwemkuip, die oorspronkelijk 35 meter lang was, werd verkort tot de olympische lengte van 33,33 meter zwemwedstrijden mogelijk te maken. De opvallendste ingreep in de zwemhal was echter het nieuwe dak. De oude metalen dakstructuur werd vervangen door een dak dat volledig geopend kon worden door zes afzonderlijke segmenten die over elkaar heen schoven. Het overdekte zwembad kon zo in een mum van tijd tot een semi-openlucht-zwembad omgevormd worden. Hiermee kwam men tegemoet aan de mode van het zwemmen in openlucht die tijdens het interbellum furore maakte. In 1980 moest ook dit beroemde dak eraan geloven. Het werd vervangen door een stalen constructie, die op haar beurt niet opgewassen bleek te zijn tegen de langdurige blootstelling aan de atmosfeer in de zwemhal. De huidige houten dakconstructie dateert van het begin van de jaren '90.

Van het oorspronkelijke badgebouw van Sint-Gillis uit 1905 zijn vandaag alleen nog de Turkse baden in originele staat bewaard. Men treft er nog het caldarium en sudatorium aan, de massagezaal en het frigidarium met de originele stortbadinstallaties in gepolijst brons, het onderdompelingsbad en de kleed- en rustzalen. Ook een deel van het originele meubilair

Gevel met ingang van de gemeentebaden van Sint-Gillis, na de verbouwingen van 1938-39 door architect Ingelbrecht (foto O. Pauwels)

bleef behouden, waardoor in deze met faiencetegels beklede vertrekken nog de sfeer van het oorspronkelijke badgebouw hangt.

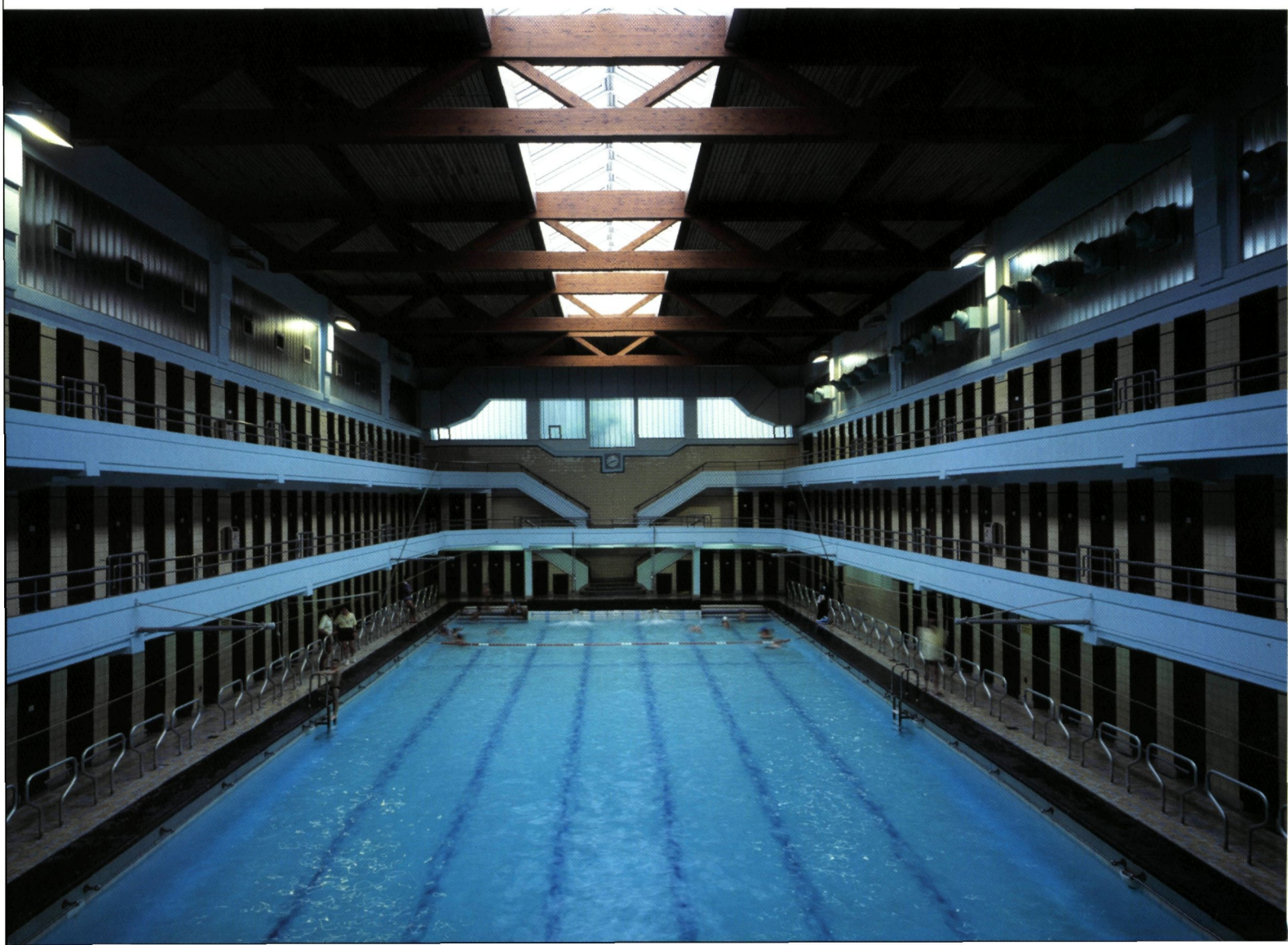
ELSENE

De bescheiden gevel van de gemeentebaden van Elsenne in de Zwemkunststraat laat nauwelijks vermoeden dat zich hierachter het oudste zwembad van Brussel bevindt, gebouwd tussen 1900 en 1904, dat nog in gebruik is. De badinrichting van de Visvangststraat, die met de bouw van het zwembad omgedoopt werd tot Zwemkunststraat, was uitsluitend gericht op de bewoners van de arbeidersbuurt waarin ze gelegen was. Elke vorm van luxe of prestigieuze architecturale uitwerking was hier overbodig, net zoals de Turkse baden, die doorgaans bestemd waren voor een rijker publiek. Bovendien was de hoofdbekommernis van het gemeentebestuur bij de totstandkoming van het project de kostprijs zoveel

mogelijk te drukken. De gemeente schreef wel een architectuurwedstrijd uit voor de bouw van de gemeentebaden, maar de ingestuurde projecten werden eerder op hun budgetaire, dan wel op hun architecturale en esthetische kwaliteiten beoordeeld. Het winnende project van de architecten Cooreman en Jules Rau was dan ook veel bescheidener dan het ontwerp dat dezelfde architecten in die jaren voor Sint-Gillis maakten.

Het zwembad van Elsenne verenigt nog alle kenmerken die typisch waren voor de vroege zwembadbouw, met als meest opvallende het ijzeren gebinte dat de zwemhal overspant. Toch is ook dit gebinte niet helemaal origineel meer. Het middenschip van de driebeukige hal bestond oorspronkelijk uit vakwerkspanten die een lantaarn en tegenlantaarn droegen. In het begin van de jaren '30 werden deze middenspanen vervangen door de huidige Polonceauspanen. De oorspronkelijke zijspanen en de gietijzeren kolommen met hun decoratief koolbladkapiteel bleven bij deze transformatie wel bewaard.

Gemeentebaden van Sint-Gillis, zicht op de zwemhal na de verbouwingen van 1938-39 en met de nieuwe dakstructuur uit 1992 (foto O. Pauwels)

Gemeentebaden
van Sint-Gillis,
massagezaal van
de oorspronkelijke
Turkse baden
uit 1905
(foto O.Pauwels)

Gemeentebaden
van Sint-Gillis,
onderdompelings-
bad uit 1905
(foto O. Pauwels)

Zwembad van
Elsene in de Zwem-
kunststraat, archi-
tecten Cooreman
en Rau, 1904
(foto O. Pauwels)

Zwembad van het
Résidence Palace,
architect Michel
Polak, 1928
(foto O. Pauwels)

Het is opvallend dat men bij deze verbouwingen nog opteerde voor het behoud van een metalen structuur. Ondertussen had de ervaring immers geleerd dat ijzer niet erg geschikt was als bouw materiaal voor zwembaden, aangezien het op langere termijn niet goed bestand bleek tegen de voortdurende hoge vochtigheidsgraad en chlooruitwasemingen. Bovendien was het gebruik van gewapend beton op dat moment reeds veralgemeend en bood dit materiaal beter weerstand tegen de specifieke atmosfeer in zwembaden.

Mét het metalen gebinte, bleef het karakter van het oorspronkelijke zwembad echter wel zeer goed behouden. Ook de overige kenmerken van het zwembad van Elsene getuigen van de vroege zwembadbouw. De kleedhokjes bevinden zich aan weerszijden van de hal, op de begane grond en op een galerij. Zoals in de enkele decennia vroeger gebouwde *Bain Royal*, was ook in Elsene nog geen parcours uitgewerkt om de geschoeide en blootvoetse zones strikt van elkaar te scheiden. In de andere Brusselse zwembaden uit diezelfde periode had men wel reeds een oplossing voor dit probleem bedacht. Zowel in het zwembad van Schaarbeek als in dat van Sint-Gillis was een gang voorzien achter de kleedcabines waarlangs de bezoekers binnenkwamen. Via een deur aan de andere kant van het kleedhokje kwam men in het zwembad. Dit sas-systeem betekende vanzelfsprekend een grote vooruitgang op het vlak van hygiëne in de zwemhal.

Typerend in Elsene is ook de onregelmatige lengte van de zwemkuip, die 29,20 meter bedraagt. Hiermee voldoet het zwembad geenszins aan de genormeerde afmetingen, met name een lengte die overeenkomt met een deelvoud van 100 (25, 33 of 50 meter). Deze standaardlengtes zouden pas veel later systematisch toepast worden, wanneer de sportieve betekenis van het zwemmen meer en meer het hygiënische aspect verdrong. In de eerste jaren van de 20ste eeuw was het zwemmen als zuivere sportactiviteit echter nog geenszins ingeburgerd bij de arbeidersbevolking. Zwembaden werden niet zozeer opgericht om de arbeiders de gelegenheid te geven aan sport te doen of zich te ontspannen, maar om hun lichamelijke hygiëne te verbeteren.

Hoewel de hygiënische omstandigheden in de vroege zwembaden vaak nog niet geoptimaliseerd waren, besteedde men in Elsene toch veel aandacht aan de kwaliteit van het zwemwater. Het gemeentebestuur legde strenge eisen op voor de verversing van het water. Door een voortdurende af- en aanvoer van leidingwater, in combinatie met een wekelijks drooglegging en hervulling van de kuip werd de zuiverheid in het zwembad gegarandeerd (14). Dit open omloopsysteem zou later evolueren tot een

Zwembad van het
Résidence Palace,
kleedhokjes en
doorgang naar het
zwembad

Zwembad van het
Résidence Palace,
wachtzaal

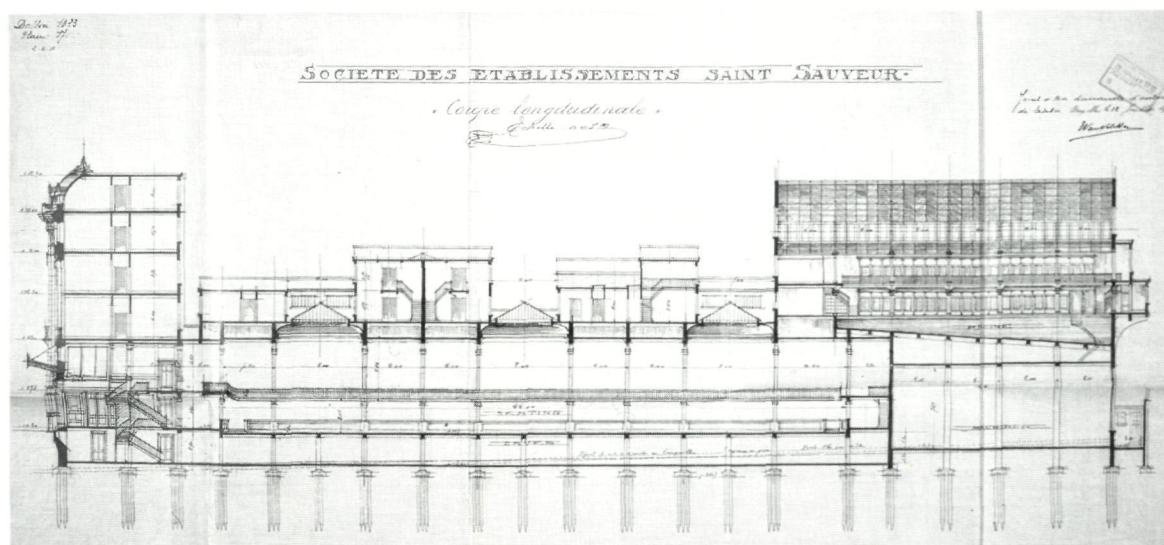

Saint-Sauveur-
baden te Brussel:
prent met uitzicht
van de zwemhal
voor de verbouwin-
gen van 1910
(Stadsarchief
Brussel)

Doorsnede van de
verbouwing van de
Saint-Sauveur-
baden van 1910
met achtereenvol-
gens het inkomge-
bouw, de schaats-
baan en het bad-
gebouw met zwem-
bad achteraan
(Stadsarchief
Brussel)

gesloten omloopsysteem, waarbij het afgevoerde water gefilterd werd alvorens het opnieuw werd aangevoerd.

In Brussel raakte het zwemmen als vorm van lichaamsverzorging dus stilaan ingeburgerd in de

lichaamsverzorgingspraktijken van de arbeiders-klasse vanaf het begin van de twintigste eeuw. De burgerij beoefende het zwemmen in die periode al meer als sport -en ontspanningsactiviteit. Zwemliefhebbers uit de hogere sociale klassen verenigden zich in de eerste zwemclubs en organiseerden de

Zwemhal van de
gemeentebaden
van Sint-Joost-ten-
Node in de Sint-
Franciscusstraat,
architecten Bytebier
en Schaessens,
1933
(foto O. Pauwels)

eerste zwemwedstrijden. De oudste zwemclub van België, de *Cercle de Natation de Bruxelles*, werd in 1890 opgericht in de *Bain Royal*. In de hogere sociale kringen werd het zwemmen ook al meer gekoppeld aan andere sport- en ontspanningsactiviteiten. Zo werden in de *Saint-Sauveurbaden* aan de Warmoesberg, die in 1910 volledig werden herbouwd, een ijs- en een rolschaatsbaan aangelegd. De schaatsbaan van dit prestigieuze complex werd in de zomermaanden als danspiste gebruikt. Het is wel duidelijk dat in de *Saint-Sauveurbaden*, die een geliefde pleisterplaats waren voor de mondaine Brusselse jeugd, het zwemmen geen connotatie meer had met de elementaire lichaamsverzorging, zoals dit op hetzelfde ogenblik voor de arbeidersbevolking wel nog het geval was. Ook het iets jongere zwembad van het *Résidence Palace*, gebouwd in 1924-1928 naar ontwerp van architect Michel Polak, illustreert zeer beeldend de sfeer waarin de burgerij tijdens de eerste decennia van de 20ste eeuw het zwemmen beoefende.

ZWEMMEN TIJDENS HET INTERBELLUM : HYGIËNE OF ONTSPANNING

De eerstvolgende gemeentelijke badinrichtingen openden tijdens het interbellum hun deuren. Eén van de mooiste gemeentelijke badinrichtingen die in Brussel zijn bewaard, dateert uit deze periode: de baden van Sint-Joost-ten-Node in de Sint-Franciscusstraat. Hoewel de badinrichting pas in 1933 voltooid was, kwam de bouw ervan reeds in 1912 voor de eerste maal ter sprake op de gemeenteraad (15). De bouw van de gemeentebaden was verbonden aan de sanering van de Sint-Franciscus- en de Kruidtuinwijken en de oprichting van een complex met arbeiderswoningen in de Sint-Franciscusstraat. De gemeentebaden moesten instaan voor de hygiëne en de fysieke ontwikkeling van de arbeiders die deze wijken bevolkten. In 1913 schreef de gemeente een wedstrijd uit voor het ontwerp van de arbeiderswoningen en de badinrichting. Deze wedstrijd werd tevens aangekondigd in het toonaangevende architectuurtijdschrift *L'Emulation* (16). In 1915 koos het gemeentebestuur uit de ingestuurde projecten het ontwerp van de architecten Joseph Bytebier en Charles Schaessens, een keuze die als volgt gemotiveerd werd: "*MM Bytebier et Schaessens ont étudié leur projet avec le plus grand soin et l'ont présenté avec beaucoup d'élégance et clarté. (...) La construction a d'ailleurs belle allure et la façade est imposante: elle est bien d'un édifice public. La conception d'ensemble est bien comprise, le parti a été murement étudié et les auteurs semblent avoir élaboré leur projet après s'être sérieusement documentés*" (17).

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verhinderde dat men met de uitvoering van de badinrichting van start ging. Ook na de oorlog werd de bouw meermaals uitgesteld. Door de stijgende prijs van de bouwmaterialen en de twijfel die bij enkele gemeenteraadsleden gerezen was over het nut van gemeentebaden, werden de bouwwerken uiteindelijk pas in 1930 aangevat. Drie jaar later werden de gemeentebaden ingehuldigd. De arbeiderswoningen waren reeds in 1924 voltooid geworden.

Het programma en de planuitwerking van de gemeentebaden van Sint-Joost stemden nog overeen met de typologie van de badinrichtingen die rond de eeuwwisseling tot stand kwamen. Ook hier werd een overdekt zwembad gecombineerd met een afdeling individuele reinigingsbaden en een afdeling Turkse baden. De centraal gelegen zwemhal beheerst de ruimtelijke indeling van het gebouw. Op de verdiepingen, aan weerszijden van de hal, bevinden zich de andere badafdelingen, links de individuele reinigingsbaden, rechts de Turkse baden, strikt van elkaar gescheiden en met afzonderlijke ingangen. Deze stereotiepe planorganisatie, die de traditie van de eerste badinrichtingen voortzette, zou nog tot aan de Tweede Wereldoorlog in voege blijven. Dit type werd ook in vaktijdschriften naar voren geschoven als 'de ideale badinrichting' (18).

De badinstelling van Sint-Joost-ten-Node was nog steeds op de eerste plaats een nutsgebouw, met als voornaamste doel de verbetering van de openbare hygiëne. Toch hechtte de gemeenteraad in dit geval belang aan een zeker prestige van de architecturale uitwerking van het gebouw. De sobere en evenwichtige artdeco-gevel in de Sint-Franciscusstraat geeft het gebouw een waardig karakter en weerspiegelt op subtiële wijze de interne organisatie van het gebouw. Het centrale en rechter geveldeel, waarachter de zwemhal en de Turkse baden gelegen zijn, is meer benadrukt en stemt overeen met het rijkere interieur van beide badafdelingen. Het eenvoudige linker geveldeel geeft op zijn beurt het zuiver functionele en sobere karakter van de individuele baden weer. Het zwembad is ondergebracht in een ruime, imposante hal die over drie verdiepingen loopt. De kleedhokjes zijn nog steeds rondom het zwembad gerangschikt, op de begane grond en op een galerij, volgens het sas-systeem, met scheiding tussende de 'geschoeide' en de 'blootvoetse' zone. De ijzeren overspanning die de vroegere zwembhallen kenmerkte, is hier vervangen door een betonnen gebinte, bestaande uit kniespanen. De decoratie van de hal bestaat uit enkele subtiel aangebrachte elementen die echter steeds functioneel blijven: rozetvormige verluchtingsmonden, een fontein in massief roze marmer aan de ondiepe zijde van het zwembad voor de

Gemeentebaden
van Sint-Joost-ten-
Noode, voorgevel
(foto O. Pauwels)

wateraanvoer en loggia's ter hoogte van de tweede verdieping, waardoor men vanuit de wachtzaal van de andere badafdelingen een zicht heeft op de hal.

Hoewel het zwembad van Sint-Joost uit een periode dateert waarin het zwemmen reeds als sportieve activiteit werd beoefend, heeft de zwemkuip nog een niet gestandariseerde lengte van 28 meter. Het oorspronkelijke programma voorzag wel een 33,33 meter-bad, maar deze lengte diende, omwille van de geringe afmetingen van het terrein, ingeperkt te worden. De gemeente vroeg de architecten wel een zo lang mogelijk zwembad te realiseren om te kunnen concurreren met de andere Brusselse zwembaden. Architect Schaessens benadrukte dat het zwembad op de eerste plaats moest tegemoet komen aan hygiënische en educatieve noden, dan wel aan zuiver sportieve doelstellingen (19).

De Turkse baden, die al geruime tijd niet meer in gebruik zijn, waren toegankelijk via een afzonderlijke traphal. Hun interieur was veel luxueuzer dan de afdeling met individuele kuip- en stortbaden. De wachtzaal, rustzaal, massagezaal en zweet- en onderdompelingsbaden hebben nog de oorspronkelijke lichtgroene faiencebetegeling en eikenhouten ramen en deuren. Ook in Sint-Joost was deze badafdeling duidelijk voor een rijker publiek bestemd. Het contrast met het uiterst sobere interieur van de individuele stort- en kuipbaden illustreert zeer treffend de verschillende publieksgerichtheid van beide badafdelingen. De individuele reinigingsbaden worden heden evenmin nog gebruikt.

Het badgebouw van Sint-Joost-ten-Node behield tot op heden zijn oorspronkelijke uitzicht. Op enkele kleine toevoegingen in de zwemhal na, die echter niet onomkeerbaar zijn, bleven de gevel en het interieur van de verschillende badafdelingen intact bewaard. Wel werden er in 1994 verstevigingswerken uitgevoerd aan de dragende betonstructuur van de zwemhal. Door chloor- en schimmelaantasting, te wijten aan onvoldoende ventilatie van de hal, waren er immers belangrijke stabiliteitsproblemen ontstaan. Deze consolidatiewerken veranderden echter niets aan het oorspronkelijke uitzicht van het gebouw.

VORST

Ook het gemeentebestuur van Vorst besloot tijdens het interbellum een eigen gemeentelijke badinstelling te bouwen. In 1919-1920 aanvaardde de gemeenteraad de eerste voorprojecten voor de bouw van een nieuw schoolcomplex in de Fierlantstraat, waaraan een openbare badinrichting, gelegen in de Berthelotstraat, zou verbonden worden. Het gehele complex werd ontworpen door architect Charles Riffart. Het schoolgebouw was in 1935 voltooid. Op dat ogenblik was men nog volop bezig aan de ruwbouw van de badinrichting. Omwille van financiële problemen en het uitbreken van de oorlog kon het zwembad uiteindelijk pas in 1946-47 afgewerkt worden.

Het gebouw is een typische interbellum-badinrichting, met een programma en interne organisatie die nauw verwant zijn met deze van de iets oudere baden van Sint-Joost-ten-Node.

De *Bains - Baden* van Vorst bleven slechts in gebruik tot 1984. In dat jaar zag de gemeente zich genooddacht het zwembad te sluiten omwille van het steeds toenemend deficit. Het zwembad werd enkele jaren later verkocht aan een particulier die het interieur ombouwde tot een exclusieve nachtclub. De zwemkuip werd opgevuld met beton en deed dienst als dansvloer. De meeste details van de hal, de gale-

Gemeentebaden
van Sint-Joost-ten-
Noode, kleedhokje
op de galerij en trap
naar de verdieping
(foto O. Pauwels)

Gemeentebaden
van Sint-Joost-ten-
Noode, zicht op
de zwemhal, later
toegevoegde
elementen
(foto O. Pauwels)

► Van Schellebad
te Sint-Gillis
(afgebroken)
(foto W. Kessels,
verzameling Archi-
ves d'Architecture
Moderne)

rij met haar balustrade en kleedhokjes, verlichtings-
elementen, bleven bij deze transformatie behouden.
Dit initiatief kende echter slechts enkele jaren succes
en sedert het einde van de jaren '80 kwam het ge-
bouw opnieuw leeg te staan. Recent ontdekten een
groep jonge kunstenaars, *Imanja Connective*, de
voormalige badinrichting en zagen hierin de ge-
schikte locatie voor de organisatie van culturele
evenementen. Zij kregen van de eigenaar de toe-
stemming het gebouw te gebruiken en hopen het
beetje bij beetje te kunnen opknappen, met respect
voor de oorspronkelijke architectuur.

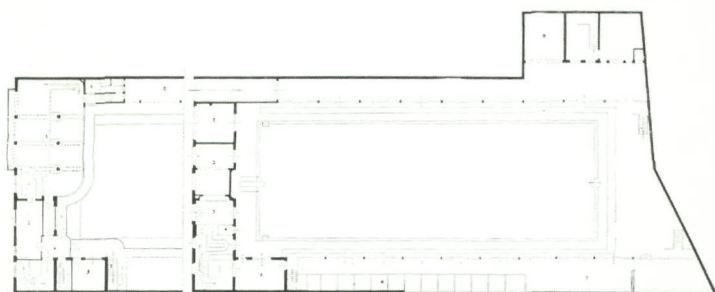
DE SALARIA

Net voor het midden van deze eeuw bestonden er in
het Brusselse dus een vijftal gemeentelijke bad-
inrichtingen met overdekt zwembad. Een aantal
gemeentelijke overheden hadden het belang van
deze instellingen voor de verbetering van de openba-
re hygiëne onderkend, maar het aantal badinrichtin-
gen bleef ruim onvoldoende. Brussel had op dit vlak
nog een enorme achterstand in te halen tegenover
vele andere Europese steden. Zo telde Wenen in de
jaren 1930 reeds 57 gemeentelijke zwembaden en 38
private, ongeveer 1 zwembad per 20 000 inwoners.
De Belgische architect Gaston Brunfaut, die bijzon-
der met deze problematiek begaan was, berekende
dat er in Brussel alleen nog een dertigtal zwembaden
gebouwd moesten worden om aan de noden van de
bevolking tegemoet te komen (20). Het zou echter
nog tot de jaren '70 duren alvorens dit tekort aan
zwembaden was opgevangen.

Van Schellebad
te Sint-Gillis (afge-
broken), architecten
Goovaerts en Van
vaerenberg, 1932.
Plattegrond en zicht
op het zwembad
(*La Cité*, jg.11,
nr.9, 1933)

339. Plans du rez-de-chaussée (à droite) et de
l'étage (à gauche).

1. Bassin.	1. Restaurant, bar.
2. Magasins.	2. Cuisine, service.
3. Entrée.	3. Galerie.
4. Caisse.	4. Hall.
5. Dépôt, réserves.	5. Escalier vers solarium.
6. —	6. W.C.
7. Filtrés, épureurs.	7. Cabines, hommes.
8. Réservoir, conciergerie.	8. Cabines, dames.
	9. Infirmerie.

175

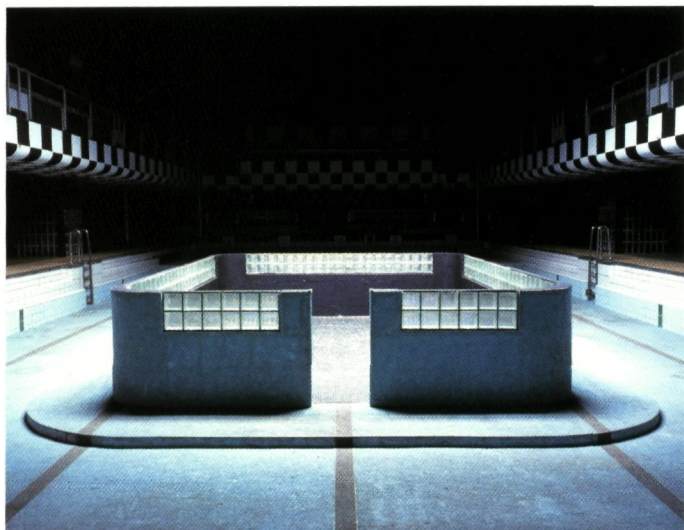
Ondertussen had het zwemmen een heel andere
maatschappelijke betekenis gekregen. Daar waar de
gemeentelijke badinrichtingen van Sint-Joost-ten-
Node en Vorst nog voornamelijk op de verbetering
van de hygiëne bij de arbeidersbevolking gericht
waren, werd het zwemmen in de jaren '20 en '30
meer en meer beoefend als sport- en ontspannings-
activiteit. De zwemsport was populair geworden bij
de brede lagen van de bevolking en ten gevolge van
de afnemende arbeidsduur beschikten nu ook de
lagere sociale klassen over meer vrije tijd die ze aan
allerlei ontspanningsactiviteiten kon besteden. Het
taboe dat in het begin van de eeuw op het gezamenlijk
zwemmen van mannen en vrouwen rustte, werd ge-
leidelijk aan doorbroken. Illusterend voor deze ten-
dens was de opkomst van de zogenaamde 'solaria'.
Deze sport- en ontspanningsoorden die openlucht-
zwembaden combineerden met zonneterrassen en uit-
gestrekte speelweiden rezen in de jaren '20 en '30 als
paddestoelen uit de grond. In Brussel alleen werden
er in het begin van de jaren '30 drie van deze solar-
ia gebouwd: de *Van Schellebad* in Sint-Gillis, het *Dar-
ing-solarium* van Sint-Jans-Molenbeek en het solari-
um van Schaarbeek. Zeer typisch voor deze solar-
ia was hun modernistische architectuur. Hun functie en
programma leenden zich dan ook uitstekend om de
progressieve architectuurideeën van het modernisme
omtrent licht, lucht en openheid toe te passen.
De *Van Schellebad* in de IJskelderstraat, gebouwd
op initiatief van voormalig nationaal zwemkampioen
Martial Van Schelle, werden ontworpen door de
architecten Léon Govaerts en Alex Van Vaerenberg.
In opdracht van Van Schelle ontwierpen zij een jaar
later ook het solarium *Lac-au-Dames* in Westende.
In de toonaangevende architectuurtijdschriften uit
die periode, *Bâtir* en *La Cité*, werden de solar-
ia van Goovaerts en Van Vaerenberg uitvoerig besproken
en geprezen om hun architecturale kwaliteiten (21).
Het *Daring-solarium* werd ontworpen door architect
Arthur Paulis rond 1935.

De openluchtzwembaden van de solar-
ia hadden nu stevast een genormeerde lengte. Het 50 meterbad
van het *Daring Solarium* was het grootste zwembad
dat tot dan toe in Brussel gebouwd was geworden.
Dat de nadruk meer en meer op de sportieve en
ontspannende betekenis van het zwemmen kwam te
liggen, betekende echter niet dat de connotaties met
hygiëne en gezondheid volledig verdwenen. Zoals ar-
chitect Paulis in een interview, dat verscheen naar
aanleiding van de inhuldiging van het *Daring-solari-
um*, zei: "*qui construit un solarium, supprime un hô-
pital!*" (22). Met de solar-ia kwam het zwemmen ech-
ter los uit de vroegere sfeer van de strikt noodzake-
lijke lichaamsreiniging en de vaak nogal paternalis-
tisch overkomende zorg voor de arbeidersbevolking.

Voormalig zwembad van Vorst in de Berthelotstraat, architect Charles Riffart (foto's H. Roels)

Geen van de Brusselse solaria bleef bewaard. Aangezien ze enkel in de zomermaanden open waren en hun bezoekersaantal recht evenredig was met het mooie weer, bleken ze in onze contreien niet echt rendabel. In Sint-Gillis trachtte men dit op te vangen door het zwembad in de winter om te vormen tot ijsschaatspiste, in samenwerking met de naburige ijsfabriek maar ook dit kon de *Van Schellebaden* niet redden. In de jaren '60 werden de solaria van Brussel één voor één volledig gesloopt en ging de traditie van het zwemmen in openlucht in de hoofdstad nagenoeg verloren.

DE NAOORLOGSE PERIODE

In de jaren '50 werden er nog enkele gemeentelijke badinrichtingen gebouwd die qua programma en architecturale uitwerking in zekere mate bij de vooroorlogse badgebouwen aansloten. In 1953 werd in de Reebokstraat, in de Marollen, het eerste overdekte zwembad van Brussel-Stad geopend. Hoewel er in de Brusselse gemeenteraad reeds vanaf de jaren '30 voorstellen gedaan werden voor de bouw van een eigen gemeentelijke badinrichting, werd deze pas na de oorlog gerealiseerd. De nieuwe badinstelling verving in één keer alle andere badinrichtingen die in de voorgaande eeuw hun diensten hadden bewezen. Het *Honnekensbad* aan de Slachthuislaan was enkele jaren tevoren, in 1945 gesloopt. De *Bain Royal*, die inmiddels veel van haar vroegere prestige verloren had, werd sedert enkele decennia beheerd door de Stad en was nu ook toegankelijk voor de minder begoede bewoners van Brussel. Het zwembad bevond zich echter in een erbarmelijke toestand en reeds in 1939 werd in de Brusselse gemeenteraad geopperd

dat dit zwembad de hoofdstad niet meer waardig was (23). De bad-en wasinstelling van de Huidevettersstraat functioneerde al niet meer sedert de Eerste Wereldoorlog. De enige publieke badplaats, waar de bewoners van de Marollen, die nog niet over eigen sanitair beschikten, in de eerste jaren na de oorlog terecht konden, waren de douchepaviljoenen in Sleutelstraat en op het Vossenplein. De nood aan een nieuwe, volwaardige badinrichting was dus dringend. Een eerste project voor de nieuwe badinrichting werd in 1946 voorgelegd. Dit project, van de architecten Jean Rombaux en Edmond Legraive, werd echter afgekeurd en in 1949 richtte de gemeente zich tot architect Maurice Van Nieuwenhuyze voor een nieuw ontwerp. Aanvankelijk stootte dit gewaagde en zeer dure project op het protest van verschillende gemeenteraadsleden. Daar waar aanvankelijk 15 miljoen voorzien werd in de gemeentebegroting voor de bouw van de nieuwe badinrichting, liep de kostprijs van Van Nieuwenhuyzes project op tot 80 miljoen. Uiteindelijk stemde de meerderheid toch voor de bouw. De werken gingen van start in 1950 en namen drie jaar in beslag.

Het meest bijzondere aan de badinrichting is ongetwijfeld de plaatsing van de twee overdekte zwembaden, een voor scholen en één openbaar zwembad, op de tweede en vierde verdieping. Van Nieuwenhuyze inspireerde zich hiervoor op het zwembad van Luik, aan de Boulevard de la Sauvenière, gebouwd in 1940 naar ontwerp van architect Georges Dedoyard. Om dit ongewone ontwerp te kunnen realiseren en tevens de stabiliteit van het gebouw te garanderen ontwierp Van Nieuwenhuyze een technisch hoogstaande constructie, waarbij het enorme gewicht van de zwemkuipen geschraagd wordt door een afzonderlijk betonnen geraamte, dat los staat van de dragende con-

1

2

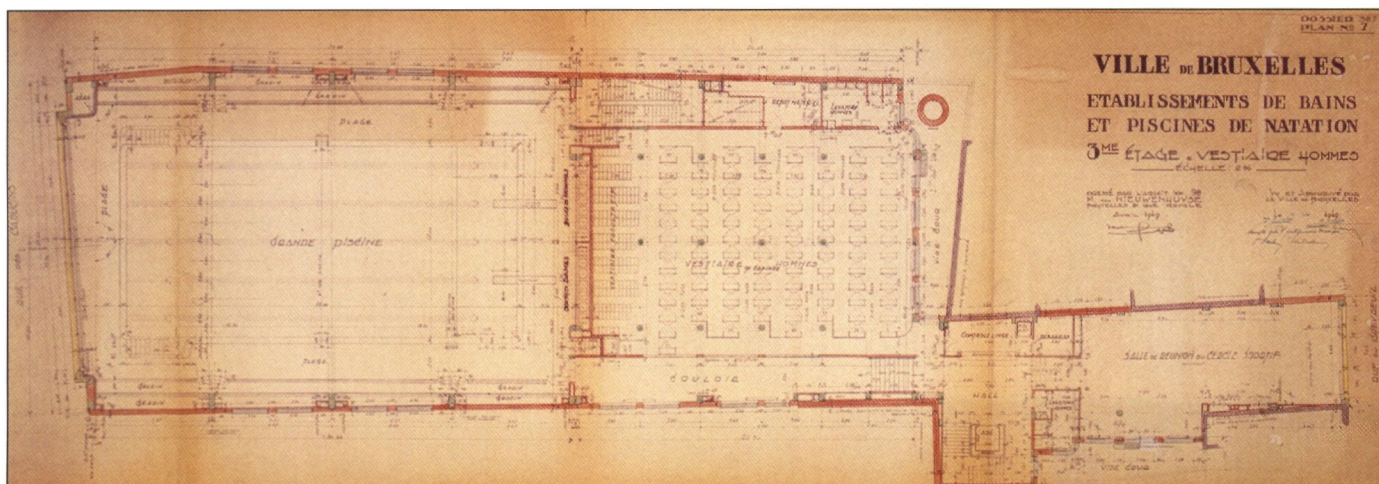
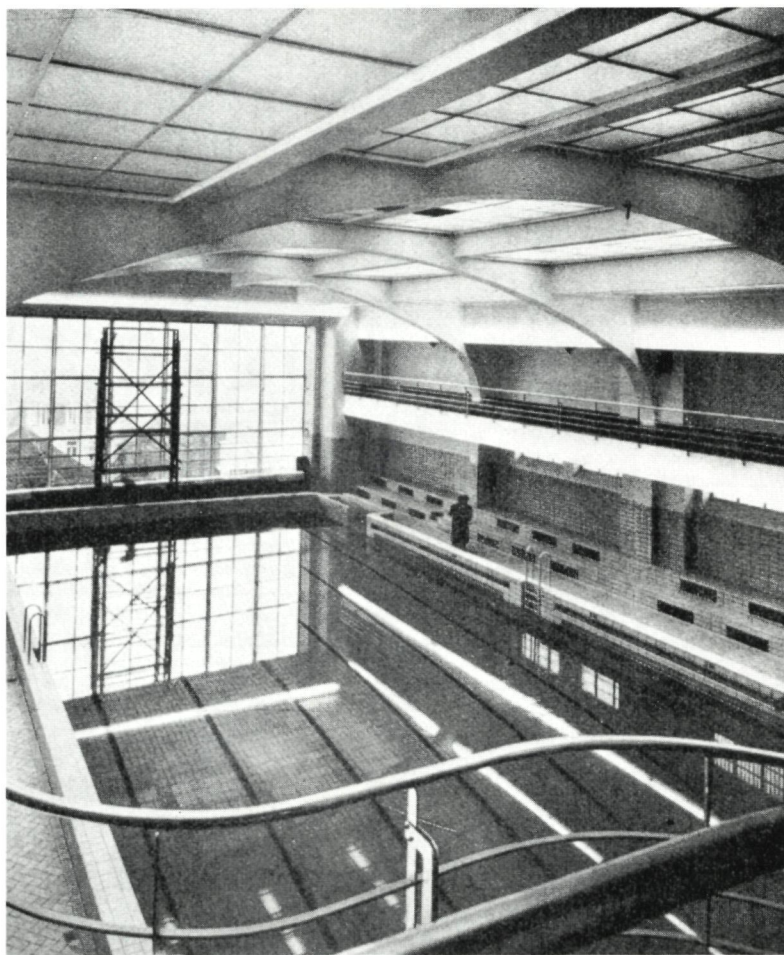
1. Zwembad aan de Reebokstraat in Brussel, architect Maurice van Nieuwenhuyze, 1953 (*La Maison*, jg.10, nr.12, 1954)

2. Plan van de derde verdieping met achtereenvolgens in de drie blokken het grote zwembad (achterkant van het gebouw), het mid-

denblok met de kleedkamers voor mannen en het voorgebouw met vergaderzaal (Stadsarchief Brussel)

structie van de rest van het gebouw. De waterreservoirs en zuiveringsinstallaties bevinden zich in de kelders, om de bovenbouw niet onnodig te belasten, en van hieruit wordt het water via een gesloten circuit omhooggepompt. Ook de planorganisatie van het gebouw is bijzonder. Omwille van de lange en smalle vorm van het terrein was een constructie in de hoogte, vijf bouwlagen in het totaal, noodzakelijk. Van Nieuwenhuyze slaagde erin de verschillende badafdelingen en dienstenvertrekken op een rationele manier te organiseren. Hiertoe deelde hij de plattegrond op in drie achter elkaar liggende blokken, waarin telkens de bij elkaar horende functies gegroepeerd werden: de ontvangstruimten en administratievertrekken aan de straatkant, in het middenblok allerlei nevenactiviteiten, zoals de kleedruimtes, een gymzaal en een cafetaria en in het achterste blok de eigenlijke badfuncties (24). Naast de overdekte zwembaden werd ook hier nog een afdeling met individuele stort- en kuipbaden voorzien. Zelfs in de naoorlogse jaren bestond er bij bepaalde bevolkingsgroepen en in bepaalde wijken van Brussel nog een tekort aan sanitair in de woningen. Dat deze badafdeling ook nu nog geopend is en frequent bezocht wordt, toont aan dat tot op vandaag de behoefte aan openbare badvoorzieningen, tegen democratische prijzen, is blijven bestaan.

Van Nieuwenhuyze ontwierp de gevel en het interieur van de badinrichting in de Reebokstraat in een sobere modernistische stijl. De zwemhal op de vierde verdieping is met zijn natuurlijke verlichting - door middel van een lantaarn en een volledig beglase achterwand - en witte bekleding een opvallende en sfeervolle ruimte, die opgefleurd wordt door enkele speelse details die steeds functioneel blijven. Eén van de opvallendste veranderingen ten opzichte van de vooroorlogse zwembaden is de

Neptunium te
Schaarbeek, de
zwemhal, architect
L. Senterre, 1937
(foto O. Pauwels)

volledige scheiding tussen het zwembad en de kleedruimtes. De kleedhokjes zijn nu ondergebracht in een afzonderlijke ruimte. De galerij rondom de zwemhal bleef wel in het concept bewaard, maar dient nu uitsluitend als tribune voor de toeschouwers. Hiermee was een volgende stap gezet in de evolutie van het door de bezoekers te volgen circuit en de verbetering van de hygiëne in de zwembaden.

Uit dezelfde jaren als de badinrichting van Brussel-Stad, dateert ook de gemeentelijke badinrichting van Schaarbeek, het *Neptunium*, gelegen aan het Houffalizeplein. Voltwoordig in 1957, verving het *Neptunium*, dat ontworpen werd door architect Senterre, de voormalige baden uit de Kesselstraat, die enkele jaren voor de oorlog buiten gebruik waren gesteld. Hoewel ook in het *Neptunium*, zoals in de badinrichting van Brussel-Stad, de nadruk op het overdekte zwembad lag, werd ook hier nog een afdeling met individuele reinigingsbaden voorzien. In tegenstelling tot Brussel-Stad, wordt deze badafdeling vandaag niet meer gebruikt. De zwemhal van het *Neptunium* is een imposante ruimte over vier bouwlagen, waarin een 33-meterbad en een kinderbad zijn ondergebracht. De modernistische inrichting en de verlichting van deze hal, door middel van een glazen wand, vertonen overeenkomsten met het zwembad van de Reebokstraat. Toch zijn hier nog kleedcabines voorzien op de galerijen rond de hal, aangevuld met van de hal gescheiden kleedcabines in de kelderderdieping onder het zwembad. Door de van

patrijspoorten voorziene kleedhokjes en de galerijen met afgeronde hoeken en sierlijke balustrades, doet de zwemhal denken aan een groot schip.

In 1995 werd het *Neptunium* gemoderniseerd. Om aan de eisen van het hedendaagse publiek te voldoen, werden sauna's, bubbelbaden en een glijbaan bijgebouwd, waarbij zo weinig mogelijk aan het oorspronkelijke karakter van het gebouw geraakt werd.

Beide badgebouwen uit de jaren '50 illustreren een nieuwe overgangperiode in de zwembadbouw en in de sociale betekenis van het baden en het zwemmen. Het zijn de laatste voorbeelden in Brussel waar het zwembad nog gekoppeld werd aan een afdeling met individuele reinigingsbaden. Anderzijds waren ze reeds uitgerust met een turnzaal. Deze laatste tendens zou in de volgende decennia de overhand krijgen bij de evolutie van de zwembadarchitectuur. In de jaren '60 en '70 werden in Brussel meer gemeentelijke zwembaden gebouwd dan in de hele voorgaande eeuw samen. Sint-Lambrechts-Woluwe, Evere, Ukkel, Anderlecht, Etterbeek, Sint-Jans-Molenbeek, Ganshoren, Sint-Pieters-Woluwe, Watermaal-Bosvoorde, Laken en Neder-Overheembeek beschikken vandaag alle over een eigen openbaar zwembad. Het gaat hier echter niet meer om echte badinrichtingen, zoals deze tot in de jaren '50 in het Brusselse gebouwd werden. De badafdeling met individuele stort- of kuipbaden komt in de jongste decennia niet meer voor. Deze zwembaden zijn nu louter gericht op sport en ontspanning en staan

Neptunium te
Schaarbeek,
gevel aan het
Houffalizeplein
(foto O. Pauwels)

M&L BINNENKRANT

Nr. 94
Bijlage bij
M&L 17/5
september-
oktober
1998

Norbert Huse **Unbequeme Baudenk-
male   Entsorgen? Schützen?
Pflegen? _____** Verlag C.H.Beck

Beschermingen

BESCHERMDE OBJEKTEN IN VLAANDEREN, CHRONOLOGISCHE LIJST - EERSTE HALFJAAR 1998 (M) monument - (D) dorpsgezicht - (S) stadsgezicht

KASTEEL VAN WAKKEN
Kasteeldreef (Wak) 19 te Dentergem
(Wakken)
beschermd op: 14-01-1998(M)

WOONHUIS, WAPENPLAATS 16
Wapenplaats(Wak) 16 te Dentergem
(Wakken)
beschermd op: 14-01-1998(M)

WOONHUIS, WAPENPLAATS 20
Wapenplaats(Wak) 20 te Dentergem
(Wakken)
beschermd op: 14-01-1998(M)

KERK, WAPENPLAATS
Wapenplaats(Wak) te Dentergem
(Wakken)
beschermd op: 14-01-1998(M)

SCHANDPAAL
Kasteeldreef(Wak) te Dentergem
(Wakken)
beschermd op: 14-01-1998(M)

MANDELSTRAAT 17
Mandelstraat(Wak) 17 te Dentergem
(Wakken)
beschermd op: 14-01-1998(M)

DE DORPSKOM VAN WAKKEN
Wapenplaats(Wak) te Dentergem
(Wakken)
Kasteeldreef(Wak) te Dentergem
(Wakken)
Mandelstraat(Wak) te Dentergem
(Wakken)
beschermd op: 14-01-1998(D)

FORT VAN BREENDONK
Brandstraat 57 te Willebroek
(Willebroek)
beschermd op: 20-01-1998(M)

HOEVE DE VLEUG
Heindonksesteenweg 119
te Willebroek (Willebroek)
beschermd op: 20-01-1998(M)

STATIONSTRAAT 27
Stationsstraat 27 te Willebroek
(Willebroek)
beschermd op: 20-01-1998(M)

KAPEL SINT JOZEF AMBACHTS-
MAN
Emmanuel Rollierstraat te Willebroek
(Willebroek)
beschermd op: 20-01-1998(M)

GRAFKAPEL DE NAEYER
Dendermondsesteenweg
te Willebroek (Willebroek)
beschermd op: 20-01-1998(M)

SINT-FRANCISCUSKAPEL
Venusstraat te Willebroek (Blaasveld)
beschermd op: 20-01-1998(M)

KAPEL O.L. V. VAN GEDURIGE
BIJSTAND
Heihoek te Willebroek (Blaasveld)
beschermd op: 20-01-1998(M)

KAPEL MARIA HULP DER CHRIS-
TEN
A. Meersmansdreef te Puurs (Puurs)
beschermd op: 20-01-1998(M)

SINT-BERNARDUSKAPEL
Coolhemstraat te Puurs (Puurs)
beschermd op: 20-01-1998(M)

KAPEL O.L.VROUW TER KOORTSD
Dendermondsesteenweg te Puurs
(Liezele)
beschermd op: 20-01-1998(M)

SINT-JOZEFGKAPEL
Dorpstraat(LST) te Mechelen (Leest)
beschermd op: 20-01-1998(M)

SINT-ANNAKAPEL
Pastoor De Heuckstraat(LST)
te Mechelen (Leest)
beschermd op: 20-01-1998(M)

BOOMSTRAAT 1
Boomstraat(BOR) 1 te Bornem
(Bornem)
beschermd op: 20-01-1998(M)

PASTORIE KARDINAAL CARDIJN-
PLEIN 7
Kardinaal Cardijnplein(BOR) 7
te Bornem (Bornem)
beschermd op: 20-01-1998(M)

KARDINAAL CARDIJNPLEIN 9
Kardinaal Cardijnplein(BOR) 9
te Bornem (Bornem)
beschermd op: 20-01-1998(M)

KARDINAAL CARDIJNPLEIN 10-12
Kardinaal Cardijnplein(BOR) 12
te Bornem (Bornem)
Kardinaal Cardijnplein(BOR) 10
te Bornem (Bornem)
beschermd op: 20-01-1998(M)

Lippelo, Parochiekerk
St.-Stefaan
(foto O. Pauwels)

KARDINAAL CARDIJNPLEIN
Kardinaal Cardijnplein(BOR)
te Bornem (Bornem)
beschermd op: 20-01-1998(D)

KLOOSTERSTRAAT 71
Kloosterstraat(BOR) 71
te Bornem (Bornem)
beschermd op: 20-01-1998(M)

PAROCHIEKERK SINT LAMBERTUS
Richard Caluwaertsstraat(EIK)
te Bornem (Hingene)
beschermd op: 20-01-1998(M)

KERK EN PASTORIE
Omgangstraat(MAR) te Bornem
(Mariekerke)
beschermd op: 20-01-1998(D)

KAPEL VAN LUIPEGEM
Luipegem(BOR) te Bornem (Bornem)
beschermd op: 20-01-1998(M)

HET CASINO-KURSAAL
Monacoplein te Oostende (Oostende)
beschermd op: 23-01-1998(M)

HET TESSESHOF
Klaarstraat 125 te Opwijk (Opwijk)
beschermd op: 27-01-1998(M)

DE ONMIDDELLIJKE OMGEVING
Klaarstraat te Opwijk (Opwijk)
beschermd op: 27-01-1998(D)

HERENHUIS - STATIONSSTRAAT 4
Stationsstraat 4 te Aalter (Aalter)
beschermd op: 30-01-1998(M)

HERENHUIS - STATIONSSTRAAT
27-29
Stationsstraat 29 te Aalter (Aalter)
Stationsstraat 27 te Aalter (Aalter)
beschermd op: 30-01-1998(M)

HERENHUIS - STATIONSSTRAAT 31
Stationsstraat 31 te Aalter (Aalter)
beschermd op: 30-01-1998(M)

PASTORIE
Pastorijstraat 17 te Destelbergen
(Destelbergen)
beschermd op: 30-01-1998(M)

FORT VAN WALEM
Koning Albertstraat(WAL) te Mechelen
(Walem)
beschermd op: 13-02-1998(M)

KERKHOF SINT-AMANDUSKERK
Heffen-Dorp(HEF) te Mechelen
(Heffen)
beschermd op: 13-02-1998(M)

VOORMALIG GEMEENTEHUIS
Heffen-Dorp(HEF) te Mechelen
(Heffen)
beschermd op: 13-02-1998(M)

KAPELHOF MODO HEFFENHOF
Ten Doorn(HEF) 1 te Mechelen
(Heffen)
beschermd op: 13-02-1998(M)

DIEPESTRAAT 23
Diepestraat(HOM) 23 te Mechelen
(Hombeek)
beschermd op: 13-02-1998(M)

EXPOELSTRAAT 2-6
Expoelstraat(HOM) 6 te Mechelen
(Hombeek)
Expoelstraat(HOM) 2 te Mechelen
(Hombeek)
Expoelstraat(HOM) 4 te Mechelen
(Hombeek)
beschermd op: 13-02-1998(M)

MECHELSEWEG 21
Mechelseweg(HOM) 21 te Mechelen
(Hombeek)
beschermd op: 13-02-1998(M)

SINT-MARTINUSSTRAAT 3
Sint-Martinusstraat(HOM) 3
te Mechelen (Hombeek)
beschermd op: 13-02-1998(M)

WALESTRAAT 16
Walestraat(HOM) 16 te Mechelen
(Hombeek)
beschermd op: 13-02-1998(M)

MAGDALENASTRAAT 49
Magdalenasteenweg(MZN) 49
te Mechelen (Muizen)
beschermd op: 13-02-1998(M)

PAROCHIEKERK SINT LAMBERTUS
Muizen-Dorp(MZN) te Mechelen
(Muizen)
beschermd op: 13-02-1998(M)

KONING ALBERTSTRAAT 54
Koning Albertstraat(WAL) 54 te Me-
chelen (Walem)
beschermd op: 13-02-1998(M)

KLEINE AMER 55-57
Kleine Amer 55 te Puurs (Puurs)
beschermd op: 13-02-1998(M)

LOUIS NUTENSTRAAT 22
L. Nutenstraat 22 te Puurs (Puurs)
beschermd op: 13-02-1998(M)

ROBERT VERBELENSTRAAT 59
R. Verbelenstraat 59 te Puurs (Puurs)
beschermd op: 13-02-1998(M)

IJSKELDER, BEGIJNHOFSTRAAT
Begijnhofstraat 15 te Puurs (Puurs)
beschermd op: 13-02-1998(M)

POORTGEBOUW
Kasteelstraat(BOR) 35 te Bornem
(Bornem)
beschermd op: 13-02-1998(M)

BIJGEBOUWEN
Kasteelstraat(BOR) 35 te Bornem
(Bornem)
beschermd op: 13-02-1998(M)

BRUG
Kasteelstraat(BOR) 35 te Bornem
(Bornem)
beschermd op: 13-02-1998(M)

FORT VAN SCHOTEN
Legerbaan te Schoten (Schoten)
beschermd op: 13-02-1998(M)

VOORMALIG GEMEENTEHUIS
Meirstraat(OPP) 34 te Sint-Amands
(Oppuurs)
beschermd op: 13-02-1998(M)

WATERMOLEN LAARMOLEN
Molenstraat te Hoogstraten
(Hoogstraten)
beschermd op: 13-02-1998(M)

KAPEL O.-L.-VR. VAN ALTIJD-
DURENDE Bijstand
Meirstraat(OPP) +93 te Sint-Amands
(Oppuurs)
beschermd op: 13-02-1998(M)

KAPEL O.L. VROUW VAN DE WIP-
HEIDE
Oppuurseweg(LIP) te Sint-Amands
(Lippelo)
beschermd op: 13-02-1998(M)

PAROCHIEKERK SINT-STEFAAN
Broekstraat(LIP) 36 te Sint-Amands
(Lippelo)
beschermd op: 13-02-1998(M)

HUIS LEMME
de Meanstraat 22 te Riemst
(Zichen-Zussen-Bolder)
beschermd op: 13-02-1998(M)

SINT-HUBERTUSKERK MET KERK-
HOFMUUR
Zagerijstraat 16 te Riemst
(Membruggen)
beschermd op: 13-02-1998(M)

KERKHOF
Zagerijstraat 16 te Riemst
(Membruggen)
beschermd op: 13-02-1998(D)

Heist-op-den-Berg -
Wiekevorst,
Sint-Jan de Doperkerk
(foto O. Pauwels)

DEEL SCHUUR HOEVE CILISSEN
Bovenstraat 1 te Riemst (Kanne)
beschermd op: 13-02-1998(M)

DORPSGEZICHT ACHTER DE SCHUUR
Bovenstraat 1 te Riemst (Kanne)
beschermd op: 13-02-1998(D)

HOEVE DE LINDEBOOM EN OMGEVING
Maastrichtersteenweg 46 te Riemst (Herderen)
beschermd op: 13-02-1998(D)

**SINT-QUINTINUSKERK MET KERK-
HOFMUUR**
Sint-Quintinusstraat 2 te Sint-Truiden (Gelinden)
beschermd op: 13-02-1998(M)

**KERKHOF VAN SINT-QUINTINUS-
KERK**
Sint-Quintinusstraat 2 te Sint-Truiden (Gelinden)
beschermd op: 13-02-1998(D)

**TOREN + KERKHOFMUUR
ST-LAMBERTUSKERK**
St.-Lambertuskerkstraat te Maaseik (Neeroeteren)
beschermd op: 13-02-1998(M)

KERKHOF
St.-Lambertuskerkstraat te Maaseik (Neeroeteren)
beschermd op: 13-02-1998(D)

**PAROCHIEKERK O.-L.-VROUW TER
SNEEUW**
Kerkham te Destelbergen (Destelbergen)
beschermd op: 13-02-1998(M)

OUDE DELEN VAN HET ARSENAAL
Leuvensesteenweg 30 te Mechelen (Mechelen)
beschermd op: 20-02-1998(M)

KAPELLEKENDSREEF 45
Kapellekensdreef(WIE) 45
te Heist-op-den-Berg (Wiekevorst)
beschermd op: 20-02-1998(M)

KAPELLEDIJK, KRIJSERSKAPEL
apelledijk(WIE) te Heist-op-den-Berg (Wiekevorst)
beschermd op: 20-02-1998(M)

SINT-JAN-BAPTISTKERK
Wiekevorst-Dorp(WIE)
te Heist-op-den-Berg (Wiekevorst)
beschermd op: 20-02-1998(M)

PASTORIE WIEKEVORST-DORP 2
Wiekevorst-Dorp(WIE) 2
te Heist-op-den-Berg (Wiekevorst)
beschermd op: 20-02-1998(M)

PASTORIE
Dorp 68 te Herselt (Herselt)
beschermd op: 20-02-1998(M)

HUIS GROENTEMARKT 10
Groentemarkt 10 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

**VOORMALIGE ACADEMIE MET
BEELD**
Grote Kaai 2 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

GROTE KAAI 5 : HUIS
Grote Kaai 5 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

**VOORMALIGE HOSPICE DES
ORPHELINS**
Kerkplein 3 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

DEKENIJ
Kerkplein 4 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS KERKSTRAAT 10
Kerkstraat 10 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS KERKSTRAAT 27-29
Kerkstraat 27 te Lokeren (Lokeren)
Kerkstraat 29 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HERENHUIS KERKSTRAAT 33-35
Kerkstraat 33 te Lokeren (Lokeren)
Kerkstraat 35 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

H. ANTONIUS VAN PADUAKERK
Luikstraat te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

SINT-LAURENTIUSKAPEL
Luikstraat te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HERENHUIS LUIKSTRAAT 56
Luikstraat 56 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS MARKT 10
Markt 10 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

POSTGEBOUW
Markt 15 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS MARKT 51
Markt 51 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS MARKT 69
Markt 69 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

APOTHEEK JACOBS
Markt 75 te Lokeren (Lokeren)
Markt 76 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

STADSPOMP
Pr. Thuysbaertlaan te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HET BRUGHUIS
Pr. Thuysbaertlaan 2 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS ROOMSTRAAT 40
Roomstraat 40 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

Lokeren,
Stationsplein - huizenrij

SINT-JOZEFBEELDJE OP HUIS
Schoolstraat 18 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIZEN SCHOOLSTRAAT 38-40
Schoolstraat 38 te Lokeren (Lokeren)
Schoolstraat 40 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS SCHOOLSTRAAT 46
Schoolstraat 46 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

RIJKSLAGERE SCHOOL
Schoolstraat 56 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HERENHUIS SCHOOLSTRAAT 66-68
Schoolstraat 66 te Lokeren (Lokeren)
Schoolstraat 68 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HERENHUIS STATIONSPLEIN 10
Stationsplein 10 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS STATIONSPLEIN 13
Stationsplein 13 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS STATIONSPLEIN 14
Stationsplein 14 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS STATIONSPLEIN 15
Stationsplein 15 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS STATIONSSTRAAT 10
Stationsstraat 10 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

ENSEMBLE TORENSTRAAT
Sint-Laurentiusplein 3 te Lokeren (Lokeren)
Torenstraat 26 te Lokeren (Lokeren)
Torenstraat 24 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

O.L.V.-BEELDJE OP SOKKEL
Voermanstraat 12 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)
VOORGEVEL HOOFDPOST ELEKTRICITEIT
Voermanstraat 29 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

HUIS VRIJHEIDSPLEIN 14
Vrijheidsplein 14 te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(M)

VOORMALIG KAPELHOF
Kouterstraat 108 te Zele (Zele)
beschermd op: 03-03-1998(M)

STADSCENTRUM
Vrijheidsplein te Lokeren (Lokeren)
Stationsplein te Lokeren (Lokeren)
Bosmanstraat te Lokeren (Lokeren)
Oude Vismijn te Lokeren (Lokeren)
Zand te Lokeren (Lokeren)
Lindestraat te Lokeren (Lokeren)
Sint-Laurentiusplein te Lokeren (Lokeren)
Voermanstraat te Lokeren (Lokeren)
Roomstraat te Lokeren (Lokeren)
Groentemarkt te Lokeren (Lokeren)
Schoolstraat te Lokeren (Lokeren)
Vieremmersstraat te Lokeren (Lokeren)
Knokkestraat te Lokeren (Lokeren)
Stationsstraat te Lokeren (Lokeren)
Kerkstraat te Lokeren (Lokeren)
Luikstraat te Lokeren (Lokeren)
Poststraat te Lokeren (Lokeren)
Kappellestraat te Lokeren (Lokeren)
Kerkplein te Lokeren (Lokeren)
Markt te Lokeren (Lokeren)
Durmelaan te Lokeren (Lokeren)
Grote Kaai te Lokeren (Lokeren)
Pr. Thuysbaertlaan te Lokeren (Lokeren)
Torenstraat te Lokeren (Lokeren)
Gasstraat te Lokeren (Lokeren)
Nijverheidstraat te Lokeren (Lokeren)
Koophandelstraat te Lokeren (Lokeren)
Molenstraat te Lokeren (Lokeren)
beschermd op: 03-03-1998(S)

DE SINT-ROCHUSKAPEL MET DRIE LINDEN

Mazelstraat 50 te Opwijk (Opwijk)
beschermd op: 10-03-1998(M)

DE "OUDE HANSBRUG"
Hansbrugweg te Haacht (Haacht)
Hansbrug te Haacht (Keerbergen)
Hansbrug te Keerbergen (Keerbergen)
Hansbrugweg te Keerbergen (Haacht)
beschermd op: 16-03-1998(M)

HOEVE GROOT AMELGEM
Amelgemstraat 5 te Wemmel (Brussegem)
Amelgemstraat 5 te Merchtem (Brussegem)
Amelgemstraat 5 te Meise (Brussegem)
beschermd op: 17-03-1998(M)

HOEVE KLEIN AMELGEM
Amelgemstraat 7 te Meise (Brussegem)
Amelgemstraat 7 te Merchtem (Brussegem)
Amelgemstraat 7 te Wemmel (Brussegem)
beschermd op: 17-03-1998(M)

HET GEHUUCHT AMELGEM EN OMGEVING
Amelgemstraat te Wemmel (Brussegem)
Poverstraat te Meise (Brussegem)
Romeinsebaan te Merchtem (Brussegem)
Kaarlijkstraat te Merchtem (Brussegem)
Kaarlijkstraat te Meise (Brussegem)
Heirbaan te Wemmel (Brussegem)
Kaarlijkstraat te Wemmel (Brussegem)
Heirbaan te Meise (Brussegem)
Poverstraat te Merchtem (Brussegem)
Poverstraat te Wemmel (Brussegem)
Romeinsebaan te Meise (Brussegem)
Amelgemstraat te Merchtem (Brussegem)
Romeinsebaan te Wemmel (Brussegem)
Amelgemstraat te Meise (Brussegem)
Heirbaan te Merchtem (Brussegem)
beschermd op: 17-03-1998(D)

DE OUDE PASTORIE VAN OPWIJK
Gasthuisstraat 26 te Opwijk (Opwijk)
beschermd op: 23-03-1998(M)

HOEVE
Prinsenbos 3 te Bekkevoort (Assent)
Prinsenbos 3 te Scherpenheuvel-Zichem (Assent)
beschermd op: 26-03-1998(M)

DE OMGEVING VAN DE HOEVE
Roeterstraat(KAG) te Scherpen-
heuvel-Zichem (Caggevinne-Assent)
Roeterstraat(KAG) te Bekkevoort
(Caggevinne-Assent)
Staatsbaan te Scherpenheuvel-
Zichem (Assent)
Staatsbaan te Bekkevoort (Assent)
Prinsenbos te Scherpenheuvel-
Zichem (Assent)
Prinsenbos te Bekkevoort (Assent)
beschermd op: 26-03-1998(D)

**OMGRACHT KASTEEL VAN GAAS-
BEEK**
Kasteelstraat 40 te Lennik (Gaasbeek)
beschermd op: 26-03-1998(M)

DE TERRASTUIN
Kasteelstraat +40 te Lennik
(Gaasbeek)
beschermd op: 26-03-1998(M)

HET LUSTPAVLJOEN
Kasteelstraat +40 te Lennik
(Gaasbeek)
beschermd op: 26-03-1998(M)

DE SINT-GERTRUDISKAPEL
Kasteelstraat + 40 te Lennik
(Gaasbeek)
beschermd op: 26-03-1998(M)

HET KRUIT- OF POEDERMAGAZIJN
Kasteelstraat 38 te Lennik (Gaasbeek)
beschermd op: 26-03-1998(M)

DE ZOGENAAMDE SCHUUR
Kasteelstraat + 38 te Lennik
(Gaasbeek)
beschermd op: 26-03-1998(M)

DE TRIOMFBOOG
Kasteelstraat 40 te Lennik (Gaasbeek)
beschermd op: 26-03-1998(M)

HERENHUIS MET TUIN
Mechelsestraat 174 te Leuven
(Leuven)
Mechelsestraat 174A te Leuven
(Leuven)
beschermd op: 26-03-1998(M)

HERENHUIS MET TUIN
Vaartstraat 117 te Leuven (Leuven)
beschermd op: 26-03-1998(M)

VOORMALIGE SINT-PIETERSKAPEL
Sint-Kwintensberg 84 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(M)

**VOORMALIGE SINT-PIETERS-
SCHOOL**
Sint-Kwintensberg 86 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(M)

DRIE HUIZEN
Sint-Kwintensberg 86 te Gent (Gent)
Sint-Kwintensberg 88 te Gent (Gent)
Sint-Kwintensberg 90 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(M)

**HERENHUIS NIEUWBOSSSTRAAT
NR. 1**
Nieuwebosstraat 1 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(M)

**HERENHUIS NIEUWBOSSSTRAAT
NR. 3**
Nieuwebosstraat 3 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(M)

**HERENHUIS NIEUWBOSSSTRAAT
NR. 5**
Nieuwebosstraat 5 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(M)

**PASTORIE VAN DE ST.-ANNAPA-
ROCHIE**
Nieuwebosstraat 64 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(M)

POORTAKKER
Oude Houtlei 54 te Gent (Gent)
Oude Houtlei 56 te Gent (Gent)
Wellingstraat 32 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(M)
OMGEVING POORTAKKER
Wellingstraat 32 te Gent (Gent)
Oude Houtlei 56 te Gent (Gent)
Oude Houtlei 50 te Gent (Gent)
Holstraat 117 te Gent (Gent)
Oude Houtlei 58 te Gent (Gent)
Oude Houtlei 52 te Gent (Gent)
beschermd op: 26-03-1998(S)

HET MOLENAARSHUIS
Warandestraat 27 te Gistel (Gistel)
beschermd op: 26-03-1998(M)

**MOLEN EN MOLENAARSHUIS MET
OMGEVING**
Warandestraat 27 te Gistel (Gistel)
beschermd op: 26-03-1998(D)

KAPELLEBAAN 10
Kapellebaan(LST) 10 te Mechelen
(Leest)
beschermd op: 28-04-1998(M)

KOUTER 90
Kouter(LST) 20 te Mechelen (Leest)
beschermd op: 28-04-1998(M)

LEEST-DORP 25
Leest-Dorp(LST) 25 te Mechelen
(Leest)
beschermd op: 28-04-1998(M)

PASTOOR DE HEUCKSTRAAT 2
Pastoor De Heuckstraat(LST) 2 te Me-
chelen (Leest)
beschermd op: 28-04-1998(M)

RENNEKOUTER 2-4
Rennekouter(LST) 20 te Mechelen
(Leest)
beschermd op: 28-04-1998(M)
TEN MOORTELE
Ten Moortele(LST) 1 te Mechelen
(Leest)
beschermd op: 28-04-1998(M)

TIENDESCHUURSTRAAT 35
Tiendenschuurstraat(LST) 35 te
Mechelen (Leest)
beschermd op: 28-04-1998(M)

SINT-BAVOKERK
Ring(NDW) te Herentals (Noorderwijk)
beschermd op: 28-04-1998(M)

**DE PASTORIE VAN GALMAARDEN
MET TUIN**
Kammeersweg 1 te Galmaarden
(Galmaarden)
beschermd op: 28-04-1998(M)

HERENWONING
Michel Theysstraat 2 te Diest (Diest)
beschermd op: 28-04-1998(M)

VOORMALIGE DORPSSCHOOL
Smeerebbestraat(Sme) 13
te Geraardsbergen (Smeerebbe-
vloerzegem)
beschermd op: 25-05-1998(M)

VOORMALIGE SPEELPLAATS
Smeerebbestraat(Sme) 13 te
Geraardsbergen (Smeerebbe-
vloerzegem)
beschermd op: 25-05-1998(D)

WATERTOREN
Watertorenstraat 31 te Tongeren
(Tongeren)
beschermd op: 05-06-1998(M)

SINT-PIETERSKERK
Markt 27 te Berlaar (Berlaar)
beschermd op: 08-06-1998(M)

VM. TRAMSTATION NMVB
Stationsstraat(SJW) 22
te Oud-Heverlee (Sint-Joris-Weert)
Stationsstraat(SJW) 22A
te Oud-Heverlee (Sint-Joris-Weert)
beschermd op: 08-06-1998(M)

Kortrijk,
Groeningepoort

**BEENHOUWERSSTR. 2,
MACONNIEKE TEMPEL**
Beenhoudersstraat 2 te Brugge (Brug-
ge)
beschermd op: 08-06-1998(M)

HET COMPLEX MAMET
Molenstraat 21 te Blankenberge
(Blankenberge)
Molenstraat 19 te Blankenberge
(Blankenberge)
beschermd op: 08-06-1998(S)

ADMINISTRATIEF GEBOUWTJE
Molenstraat 21 te Blankenberge
(Blankenberge)
Molenstraat 19 te Blankenberge
(Blankenberge)
beschermd op: 08-06-1998(M)

HET PRIEELTJE
Molenstraat 19 te Blankenberge
(Blankenberge)
Molenstraat 21 te Blankenberge
(Blankenberge)
beschermd op: 08-06-1998(M)

HET GROENINGEMONUMENT
Groeningelaan(Kor) te Kortrijk
(Kortrijk)
beschermd op: 08-06-1998(M)

Tongeren,
Watertorenstraat

**HET PARK "DE GROENINGE-
POORT"**
Groeningelaan(Kor) te Kortrijk

(Kortrijk)
beschermd op: 08-06-1998(S)

STALVLEUGEL MET WASHUIS
Ieperstraat 46 te Tielt (Tielt)
Ieperstraat 48 te Tielt (Tielt)
beschermd op: 08-06-1998(M)

GEMEENTEHUIS
Kessel-Dorp te Nijlen (Kessel)
beschermd op: 09-06-1998(M)

KRUISKENSBERG
Kruiskensbaan(Bevel) te Nijlen (Bevel)
beschermd op: 09-06-1998(M)

VOORMALIG GOEDERENSTATION
Ledeganckkaai te Antwerpen
(Antwerpen)
beschermd op: 09-06-1998(M)

VOORMALIG GEMEENTEHUIS
Kerkeneind (C) 11 te Kalmthout
(Kalmthout)
beschermd op: 09-06-1998(M)

KANUNNIK DE DECKERSTRAAT 66
Kanunnik De Deckerstraat 66
te Mechelen (Mechelen)
beschermd op: 09-06-1998(M)

PASTORIE
Kerkeneind (C) 21 te Kalmthout
(Kalmthout)
beschermd op: 09-06-1998(M)

**KINDERSANATORIUM BARONNE
L. LAMBERT**
Daystraat (Frans) 1 te Halle
(Buizingen)
beschermd op: 09-06-1998(M)

BURGERLIJK GODSHUIS
Drapstraat 16 te Nazareth (Nazareth)
beschermd op: 09-06-1998(M)

OUDE ABDIJ
Drongenplein 26 te Gent (Drongen)
beschermd op: 09-06-1998 (M)

PAROCHIEKERK
Drongenplein te Gent (Drongen)
beschermd op: 09-06-1998(M)

BEBOOMB PLEIN
Drongenplein te Gent (Drongen)
beschermd op: 09-06-1998(M)

PONTBRUG
Drongenplein te Gent (Drongen)
beschermd op: 09-06-1998(M)

ST.-JOZEFSKAPEL
Drongenplein te Gent (Drongen)
beschermd op: 09-06-1998(M)

OROLOGSMONUMENT
Drongenplein te Gent (Drongen)
beschermd op: 09-06-1998(M)

BURGERLIJK GODSHUIS
Drapstraat 16 te Nazareth (Nazareth)
beschermd op: 09-06-1998(D)

BEVERSESTEENWEG 112
Beversesteenweg 112 te Roeselare
(Roeselare)
beschermd op: 09-06-1998(M)

**WINKELPAND, DELAERESTRAAT
42**
Delaerestraat 42 te Roeselare
(Roeselare)
beschermd op: 09-06-1998(M)

APOTHEEK, GROTE MARKT 26
Grote Markt 26 te Roeselare
(Roeselare)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HET ARSENAAL POLENPLEIN 15
Polenplein 15 te Roeselare
(Roeselare)
beschermd op: 09-06-1998(M)

Brugge,
Beenhouwersstraat -
Speelmanskapel

OOSTSTRAAT 68-70
Ooststraat 68 te Roeselare
(Roeselare)
Ooststraat 70 te Roeselare
(Roeselare)
beschermd op: 09-06-1998(M)

OOSTSTRAAT 33
Ooststraat 33 te Roeselare
(Roeselare)
beschermd op: 09-06-1998(M)

DELAERESTRAAT 37
Delaerestraat 37 te Roeselare(Roese-
lare)
beschermd op: 09-06-1998(M)

DE SPEELMANSKAPEL
Beenhouwersstraat 1 te Brugge
(Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HERBERG VLISSINGHE
Blekersstraat 2 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

GODSHUIS SINT-TRUDO
Garenmarkt 25 te Brugge (Brugge)
Garenmarkt 23 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

VOORMALIG HUIS *DE BRIL*
Geerolfstraat 12 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

DE RODE LEEUW EN DE BIJBEL
Kelkstraat 2 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

VOORMALIG *HUIS IEPER*
Kraanplein 6 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

KAPEL, PASSANTENHUIS EN
HOSPICE
Nieuwe Gentweg 110 te Brugge
(Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HET *HUIS DE GOUDEN KOP*
Noordzandstraat 13 te Brugge
(Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

VOORMALIG *HUIS DE HELM*
Noordzandstraat 40 te Brugge
(Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HET VOORMALIG *HUIS*
ANTWERPEN
Philipstockstraat 1 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

PIETER POURBUSSTRAAT 1
Pieter Pourbusstraat 1 te Brugge
(Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HET GODSHUIS HEILIG NEST
Pottenmakersstraat 21 te Brugge
(Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

POTTERIEREI 40
Potterierei 40 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HET GODSHUIS O.L.V.-BIJSTAND
Rozendal 20 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HET VOORMALIG HUIS *GROTE*
RAEPSAET
Spanjaardstraat 6 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

'T CLEEN RAEPSAET
Spanjaardstraat 8 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

STEENSTRAAT 84
Steenstraat 84 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

DRIE KONINGEN - VERGULDE
FONTEIN
Twinstraat 13 te Brugge (Brugge)
Twinstraat 15 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HET VOORMALIG HUIS
"DE WILDEMAN"
Westmeers 10 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

WESTMEERS 86
Westmeers 86 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

WESTMEERS 100
Westmeers 100 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HET *HUIS DE THEMIS*
Zuidzandstraat 1 te Brugge (Brugge)
beschermd op: 09-06-1998(M)

HAVENGEULKAAI,
MORTIERBUNKER R633
Havengeulkaai te Oostende(Oosten-
de)
beschermd op: 10-06-1998(M)

KAPEL VAN O.-L.-VROUW
Biebuyckstraat 10 te Nevele (Nevele)
beschermd op: 11-06-1998(M)

KUSTVISSERSVAARTUIG OD.1
MARTHA
Pastoor Schmitzstraat(Odk) 4
te Koksijde (Oostduinkerke)
beschermd op: 26-06-1998(M)

**DE VOORMALIGE TRAMSTEL-
PLAATS**

Roesbruggestraat 67 te Alveringem
(Beveren (Yzer))
Roesbruggestraat 66 te Alveringem
(Beveren (Yzer))
beschermd op: 26-06-1998(M)

WATERMOLEN 'CAMPOMOLEN'

Asbeekstraat 12 te Asse (Asse)
beschermd op: 07-07-1998(M)

**OUDE MOLENS EN DELEN OPENB.
DOMEIN**

Watermolenstraat(Har) 44
te Harelbeke (Harelbeke)
beschermd op: 14-07-1998(S)

**DE OUDE MOLENS OF DE
BANMOLENS**

Watermolenstraat(Har) 44
te Harelbeke (Harelbeke)
beschermd op: 14-07-1998(M)

**CHURCHILLAAN 1:
GEMEENTEHUIS**

Churchillaan 1 te Schoten (Schoten)
beschermd op: 30-07-1998(M)

GELMELENHOF,

GELMELENSTRAAT 16
Gelmelenstraat 16 te Schoten
(Schoten)
beschermd op: 30-07-1998(D)

PASTORIJ SINT-CORDULA

Verbertstraat 23 te Schoten (Schoten)
beschermd op: 30-07-1998(M)

BIBLIOTHEEK

Sint-Cordulaplein 13 te Schoten
(Schoten)
beschermd op: 30-07-1998(M)

PASTORIE MET TUIN,

BIBLIOTHEEK, ENZ
Verbertstraat 23 te Schoten (Schoten)
Sint-Cordulaplein 13 te Schoten
(Schoten)
Sint-Cordulastraat 17 te Schoten
(Schoten)
Sint-Cordulastraat 19 te Schoten
(Schoten)
Sint-Cordulastraat 21 te Schoten
(Schoten)
Sint-Cordulastraat 34 te Schoten
(Schoten)
beschermd op: 30-07-1998(D)

HOTEL WESTENDE EN

WENDUYNE,
Wezelsebaan 2 te Schoten (Schoten)
Heikantstraat 160 te Schoten
(Schoten)

**Heikantstraat 152 te Schoten
(Schoten)**

beschermd op: 30-07-1998(D)
ZWEMBAD, VELDSTRAAT 83
Veldstraat 83 te Antwerpen
(Antwerpen)
beschermd op: 30-07-1998(M)

DORP 33A

Dorp 33A te Zandhoven (Pulderbos)
beschermd op: 30-07-1998(M)

SINT AMANDUSKERK

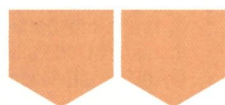
Hundelgemsebaan(Hund) te Zwalm
(Hundelgem)
beschermd op: 30-07-1998(M)

OMGEVING SINT AMANDUSKERK

Hundelgemsebaan(Hund) te Zwalm
(Hundelgem)
beschermd op: 30-07-1998(D)

KASTEEL DE VARENS

Varingstraat 23 te Melle (Melle)
beschermd op: 30-07-1998(M)

Tentoon- stellingen

LAATGOTISCHE KUNST UIT BOHEMEN, MORAVIË EN SILESIË 1400-1550

In het kader van Europalia Tsjechië stelt de BBL een aantal schilderijen en beeldhouwwerken tentoon onder de keldergewelven van de voormalige hertogelijke kapel van Karel V onder het Brusselse Koningsplein. Deze locatie heeft twee redenen: het tentoonstellingsgebouw van de BBL op het Koningsplein is thans in restauratie en de opgravingsite van het hertogelijk paleis sluit qua datering aan bij de tentoongestelde werken. De republiek Tsjechië bestaat uit drie uiteenlopende kultuurgebieden: Bohemen, Moravië en Silezië, waarvan voor deze tentoonstelling een veertigtal toonaangevende stukken uit de laatgotische periode werden samengebracht. Omstreeks 1400 sluit de artistieke productie in de Tsechische landen aan bij de in

West-Europa gangbare Internationale Stijl, waarbij we drie fasen kunnen onderscheiden: een eerste waarbij de nieuwe esthetiek tot uiting komt in werken van de kunstenaarsfamilie Parler, die werkzaam waren op en rond de grote bouwverf van de Praagse kathedraal; een tweede rond 1390, die men de 'klassieke' periode noemt en de latere fase rond 1400-1420 waarin deze thema's worden voortgezet, ontwikkeld en herhaald. Opvallend in deze stijlvoluut is de grote samenhang tussen de schilder- en de beeldhouwkunst. Verder moet men steeds de maatschappelijke context voor ogen houden waarin deze werken ontstaan zijn en die bepalend was voor de functie van de kunstwerken. Op dit gebied is nog veel onderzoek te verrichten. De geestelijke inspiratiebron voor deze kunstwerken moet men zoeken in augustijnse kringen, beïnvloed door de *devotia moderna*.

De verfijning en de gratie van deze kunstwerken, die thans door ons zo bewonderd en gewaardeerd worden, steekt de ogen uit van de toenmalige prehussitische hervormers die met hun ideeën de latere iconoclastische tendenzen geïnspireerd en gevoed hebben. De twee hoofdthema's van de Internationale Stijl in Tsjechië zijn Maria met Kind en de Piëta, die nauw verweven zijn met de symboliek van de Eucharistie en de Mariaverering.

Tijdens de tweede helft van de 14de en het begin van de 15de eeuw speelt de artistieke bedrijvigheid van de Tsechische landen zich voornamelijk rond het kunstencentrum Praag af. Kunstwerken uit de zogenaamde 'klassieke' fase worden naar heel Europa uitgevoerd. Toch moeten er ook in deze periode belangrijke ateliers werkzaam geweest zijn in andere streken van het koninkrijk, onder andere in Brno en Olomouc in Moravië. Ook hierover ligt het studieterrain nog volledig open. Nog vóór het uitbreken van de hussienoorlogen komt het decentraliseringsproces op gang en ontstaan een aantal minder belangrijke ateliers in de steden en op het platteland, met een zeer verscheiden productie. De teloorgang van de pracht en praal na het uiteenvallen van het koninkrijk wordt slechts gedeeltelijk goedgemaakt door de levenskracht van de plaatselijke scholen. De centrale rol van het hof wordt overgenomen door het stedelijke patriciaat, de Kerk en de adel. Tussen 1440 en 1450 overschrijdt de Boheemse kunst de grenzen van de

Internationale Gotiek en sluit ze aan bij de eigentijdse verworvenheden van de Europese beeldhouwkunst. Men vermoedt dat deze ontwikkeling bevorderd werd door rechtstreekse contacten met de kunst en kunstenaars uit het Noorden. Deze invloed verloopt eveneens onrechtstreeks, via naburige streken waar deze noordelijke beeldentaal geïnterpreteerd werd in functie van de bestaande eigen tradities. Typisch voor deze nieuwe stijlrichting zijn de compacte vormen binnen duidelijk omlijnde contouren, die de plaats innemen van de vroegere verrijnde vormen en soepele plooienval. De gebroken plooien schema's verlenen aan deze beelden een optische nervositeit en een plastische geleiding. De onpersoonlijke stileren maakt plaats voor een geïndividualiseerde gelaatsuitdrukking met een diepmenselijk accent. De invloed van het noordelijk realisme is vooral voelbaar in Zuid-Moravië, waar men nog een verbaasd coherent beeld heeft van de kunstproductie uit deze periode. Deze streek staat in direct contact met de grote Oostenrijkse kunsten-

centra. Kunstenaars die zich verplaatsen van het ene centrum naar het andere, introduceren de nieuwe tendenzen en inspireren de plaatselijke productiecentra. Deze rondreizende kunstenaars werken vooral voor hooggeplaatste opdrachtgevers, zoals bijvoorbeeld de abdis van het machtige cisterciënzerinnenklooster van Brno. Dit blijkt uit het tentoongestelde werk *De mis van de H. Gregorius*, dat door deze abdis besteld werd. De schilder ervan kende ongetwijfeld de kunst van de Vlaamse Primitieven, hetgeen blijkt uit de nauwkeurige observatie van de werkelijkheid en de doorgedreven aandacht voor details. Deze kenmerken worden door de plaatselijke meesters ijverig nagebootst.

Men kan niet naar werken uit deze periode kijken zonder het godsdienstprobleem in gedachten te houden. Niet alleen in de politiek, maar ook in de kunst werd deze 'oorlog' subtiel uitgevochten. De kunst is hiervoor een geducht wapen. De verdediging van het katholieke geloof schemert door in bijna alle kunstwerken en vooral in de thematiek en de uitwerking ervan. Ook de talrijke uitbeeldingen van de patroonheiligen van het koninkrijk, de heilige Wenceslas, spelen een uitgesproken politieke rol. De katholieke adel van Bohemen en Moravië trekt openlijk de kaart van de Roomse zaak.

Het einde van de tentoonstelling wordt gevormd door de overgang van de laatgotiek naar de Renaissance, die zich voltrekt aan het hof van Buda vanaf het einde van de 15de- begin van de 16de eeuw. Mooi voorbeeld hiervan is het houten reliëf met de *Visitatie* uit Brno. Het vertoont duidelijke banden met de 'classicistische' stroming van Augsburg. De theatrale beweging van de drapering, nog een erfenis uit de laatgotiek, wordt in evenwicht gebracht door een streven naar orde en harmonie.

Marjan Buyle

De tentoonstelling loopt van 21 oktober tot 17 januari onder de keldergewelven van de hertogelijke kapel van Karel V onder het Brussels Koningsplein. Alle dagen geopend van 10 tot 18u, op woensdag tot 22u, behalve op 25 dec. en 1 januari. Meer informatie bij Europalia, ☎ 02/507 85 94.

100 JAAR KNOB

De Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond is de oudste particuliere organisatie die zich inzet voor het behoud van het cultureel erfgoed van Nederland. In 1999 viert de KNOB zijn 100-jarige bestaan met een jubileumbijeenkomst op 28 januari. De feestelijkheden zullen echter al op 15 oktober 1988 in Leiden een aanvang nemen. De KNOB organiseert dan het congres Honderd jaar oudheidkunde in Nederland; ontwikkeling in het denken over het cultureel erfgoed. Bij die gelegenheid wordt tevens een fototentoonstelling geopend met als thema Cultureel erfgoed in beeld; 100 jaar KNOB.

De tentoonstelling belicht in ruim 100 foto's de invloed die de KNOB al bijna 100 jaar heeft gehad in de 'monumentenwereld'. Verschillende belangrijke monumenten hebben hun voortbestaan mede aan de KNOB te danken. De fototentoonstelling is verdeeld in negen thema's: restauratiefilosofie en -praktijk, interieur, functieverandering, omgeving monument, ingrepen in de oude stad, industrieel erfgoed, jongere bouwkunst, archeologie en cultuurhistorische landschappen.

Na de opening van de tentoonstelling in De Waag te Leiden, valt deze nog drie weken gratis te bezichtigen in het Stadsbouwhuis. Hierna vat ze een rondreis aan langs tien steden, te weten alvast:

- Leiden, Stadsbouwhuis, Langegracht 72, van 19 oktober tot 13 november 1988;
- Utrecht, Aorta, Achter de Dom 14, van 21 november tot 13 december 1988;
- Naarden, Stadskantoor, Raadhuisstraat 2, van 15 december tot 31 december 1988;
- Den Haag, Stadhuis, Spui 70, van 7 januari tot 20 januari 1988.

De Visitatie, circa 1520
BRNO (Tsjechië)

Literatuur

DE KEUZE VAN M&L

François Mansart

Le génie de l'architecture
Jean-Pierre Babelon en Claude Mignot (red.)
Parijs, Gallimard, 1998, 303 p.,
ISBN 2-07-011592-5

Monografie en oeuvre-catalogus bij de tentoonstelling, in Blois en Parijs, naar aanleiding van de 400ste geboortedag van «*dieu de l'architecture*» François Mansart, auteur van het kasteel van Maisons en het 'corps neuf' in Blois, de eerste 'architecte-artiste' van de Franse kunst.

Construction since 1900: Materials

David Yeomans
Londen, Batsford, 1997, 160 p.,
ISBN 0-7134-6684-7

Gedetailleerde studie over de ontwikkelingen in het gebruik van bouwmaterialen in Groot-Brittannië sinds 1900, met hoofdstukken gewijd aan traditionele bouwmaterialen, brandvrije vloeren, staalskeletbouw, gewapend beton en houtconstructies.

Patrimoine & histoire

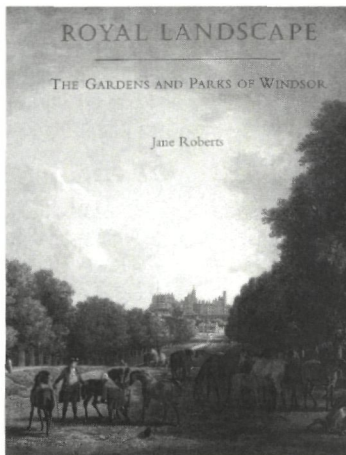
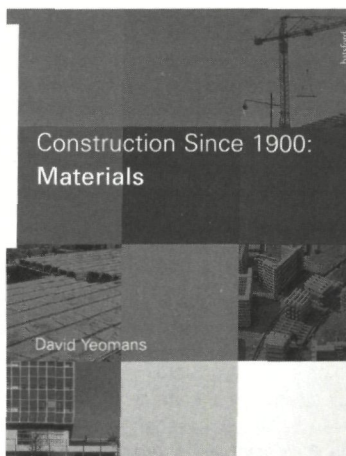
Jean-Yves Andrieux
Parijs, Belin, 1997, 283 p.,
ISBN 2-7011-1722-4

Beschouwingen over verleden, heden en toekomst van de monumentenzorg, haar legitimiteit en taakstelling, in het licht van een steeds uitdeinende publieke belangstelling en waardering.

Royal Landscape

The gardens and parks of Windsor
Jane Roberts
New Haven, Yale University Press,
1997, 596 p., ISBN 0-300-07079-9

Baanbrekende monografie over de tuinen van het Engelse Windsor Castle. Chronologisch en topografisch overzicht van de evolutie van het koninklijk domein in al zijn facetten: makers en opdrachtgevers, gebruik en beheer, tuingebouwen en -ornamenten, flora en fauna.

Jože Plečnik

An architect of Prague Castle
Zdeněk Lukeš, Damjan Prelovšek en Tomáš Valena (red.)
Praag, Prague Castle Administration,
1997, 663 p., ISBN 80-902051-50-1

Kapitale catalogus bij een tentoonstelling (Fondation pour l'Architecture

Brussel, 8.9 tot 1.11) gewijd aan het magnum opus van de Sloveen Jože Plečnik: de heraanleg en herinrichting van de Praagse burch tot zetel en symbool van de jonge democratie, in opdracht van de eerste president van het voormalige Tsjechoslovakije T.G. Masaryk.

Empire building

Orientalism and Victorian architecture
Mark Crinson
Londen, Routledge, 1996, 288 p.,
ISBN 0-415-13940-6

Studie over de historische ontmoeting en wederzijdse beïnvloeding van de Victoriaanse en de Ottomaanse cultuur. De opkomst van het orientalisme in de Britse architectuur in relatie tot de architecturale identiteit van het Britse imperium in het Midden-Oosten.

Moullins

Maîtres des eaux, maîtres des vents
Jean Bruggeman
Parijs, Rempart/Desclée de Brouwer,
1997, 119 p., ISBN 2-904365-30-3

Naslagwerkje over wind- en watermolen, in de didactisch voortreffelijke reeks *Patrimoine vivant* gewijd aan het Franse bouwkundig en cultureel erfgoed. Gedetailleerd historisch en typologisch-technisch overzicht van de molen, met glossarium en beknopte bibliografie.

Geschichte des Wohnens

500-1800 Hausen, wohnen, residieren
Ulf Dirlmeier (red.)
Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt,
1998, 816 p., ISBN 3-421-03112-6

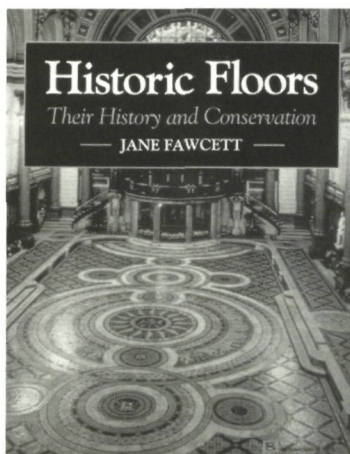
Deel 2 van een imposant vijfdelig encyclopedisch overzichtswerk over de geschiedenis van de wooncultuur in Duitsland, van de prehistorie tot vandaag, onder auspiciën van de Wüstenrot Stiftung. Het wonen in stad en land van de vroege middeleeuwen tot de Verlichting.

Historic Floors

Their History and Conservation
Jane Fawcett (red.)
Oxford, Butterworth-Heinemann,
1998, 250 p., ISBN 0-7506-2765-4

Bundel opstellen, gepubliceerd in samenwerking met ICOMOS-UK, over geschiedenis, aard en materiaal, behoud en herstel van historische vloeren, in religieuze en burgerlijke gebouwen, van marmer, natuursteen,

tegels of parket, uit de middeleeuwen tot de 19de eeuw.

Villes et cimetières en France de l'Ancien Régime à nos jours

Le territoire des morts
Madeleine Lassère
Parijs, L'Harmattan, 1997, 411 p.,
ISBN 2-7384-5697-9

Historische studie over de ontwikkeling, de inplanting, de vorm en de regelgeving van de begraafplaats in Frankrijk, vanaf het einde van de 18de eeuw tot vandaag. De cohabitatie van levenden en doden vanuit stedenbouwkundig en maatschappelijk oogpunt.

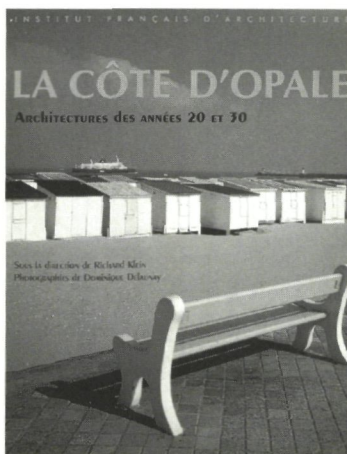
Unbequeme Baudenkmale
Entsorgen? Schützen? Pflegen?

München, Verlag C.H. Beck, 134 p.,
1997, ISBN 3-406-42723-5
Pleidooi voor een bewuste en zorgzame omgang ook met de 'lastige' monumenten, het minder voor de hand liggende of moeilijk te beheren erfgoed, of in het geval van Duitsland, de getuigen van een periode die men liever vergeet.

L'Europe cistercienne

Terryl N. Kinder
s.l., Zodiaque, 1997, 400 p.,
ISBN 2-7369-0234-3

Rijk geïllustreerd overzichtswerk over de oorsprong, het geestelijk leven, de architectuur en kunst van de cisterciënzerorde in het middeleeuwse Europa. De onderdelen van de abdij worden bestudeerd in relatie tot hun specifieke functie, traditie en evolutie.

Marcel Breuer

Die Wohnhäuser 1923-1973
Joachim Driller
Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt,
1998, 239 p., ISBN 3-421-03141-X

Representatieve selectie van vijftientwintig woningen uit het oeuvre van Marcel Breuer, prominent vertegenwoordiger van het Bauhaus, die in de jaren '30 naar de Verenigde Staten emigreerde. Archivalisch gedocumenteerde studie aangevuld met een berekenende catalogus van alle gerealiseerde woningprojecten.

La Côte d'Opale

Architectures années 20 et 30
Richard Klein (red.)
Parijs, Norma/IFA, 1998, 191 p.,
ISBN 2-909283-37-2

De stedenbouwkundige ontwikkeling, de art deco en modernistische villa- en hotelarchitectuur van de Noordfranse kustplaatsen Wissant, Ambleteuse, Wimereux, Hardelot, Le Touquet, Stella-Plage, Merlimont en Berck.

Architecture 1900

Peter Burman (red.)
Shaftesbury, Donhead, 1998, 366 p.,
ISBN 1-873394-32-2

Bundel 'papers' van een internationale conferentie aan The University of York in 1997, rond de ontwikkeling van de moderne architectuur in het Europa van omstreeks de eeuwwisseling, die de diversiteit van ideeën en invloeden uit deze periode weerspiegelt.

Joachim Driller
Marcel Breuer
Die Wohnhäuser
1923-1973

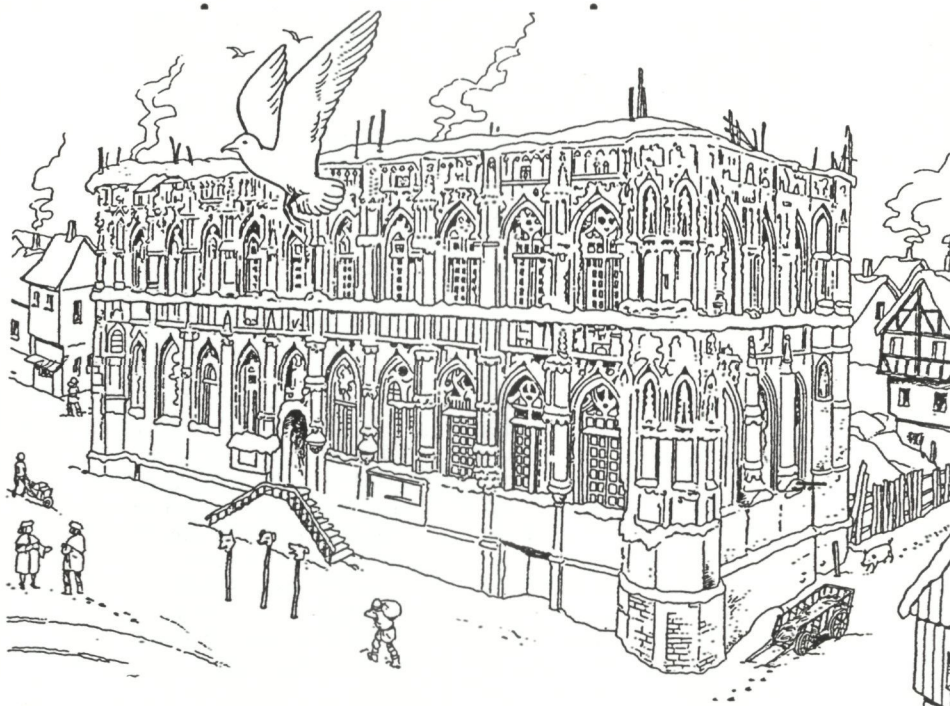
DVA

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferrarisgebouw
Em. Jacqueminaan 156 - bus 7,
1000 Brussel
(tijdens de kantooruren)
☎ 02/553.82.27 - fax. 02/553.82.05
E-mail Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

DE WOLF VAN SINT-PIETER, EEN HISTORISCH STRIPVERHAAL

Zopas verscheen van Edward de Maesschalk en Ron van Riet een stripverhaal, dat zich afspeelt in het Leuven van 1448 tot 1457. Veel historisch onderzoekingswerk ging hieraan vooraf, zodat de lezer een perfect beeld krijgt van de middeleeuwse stad, waarin het stadhuis van bouwmeester Matheus de Layens in opbouw is en waarin de afgebrande toren van de Romaanse Sint-Pieterskerk geleidelijk vervangen wordt door een nieuwe gotische constructie. Tal van oude plannen en tekeningen liggen aan de grondslag van de vele stadszichten. De auteur, die doctor is in de middeleeuwse geschiedenis, verkreeg zelf belangstelling voor dit vak door het lezen van historische stripverhalen in zijn jeugd. In het verhaal maken we kennis met middel-

Stadhuis van Leuven,
in opbouw

eeuwse gebouwen en wijken, maar ook met tal van historische figuren, zoals bouwmeester Matheus de Layens, hertog Filips de Goede, Antoon van Croy, raadgever en gunsteling van de hertog, en de belangrijke Leuvense patriciërsfamilie Pynnock. Ook het dagelijkse leven van de burger komt aan bod: het sobere logies van de arme studentenpopulatie, de bouwlieden op de werf, de kermis en ommegangen. Zonder dat de lezer er erg in heeft, krijgt hij een speelse en leerrijke doop in de Leuvense stadsgeschiedenis.

E. DE MAESSCHALK en R. VAN RIET, *De wolf van Sint-Pieter*, Davidsfonds Leuven, 495,-bfr.

HET BESLOTEN HOF. BEGIJNEN IN DE ZUIDE- LIJKE NEDERLANDEN

Nu de begijnhoven door hun voorstelling als werelderfgoed in de belangstelling staan, is deze interessante studie van Monika Triest vanuit sociologisch uitgangspunt welkom. Over het ontstaan van de begijnenbeweging is het laatste woord nog niet gezegd. Feit is dat in de loop van de 12de en 13de eeuw vrouwen kiezen voor een

religieus leven buiten de kerkelijke hiërarchie en buiten de bestaande kloosterorden. De benaming vrome vrouwen of *mulieres religiosae* verschijnt voor het eerst in een Leuvense document van 1232. De eerste gemeenschapshuizen verschijnen in landelijk gebied (Hoei, Nijvel). De latere georganiseerde vorm van begijnhoven zal zich echter in stedelijk gebied ontwikkelen.

Vanuit Rome wordt de beweging aanvankelijk met argwaan bekeken. Het vierde Concilie van Lateranen had immers beslist dat er geen nieuwe orden opgericht mogen worden. Na onderzoek van de begijnhoven van Luik, Douai en Cambrai lukt het een aantal prelaten om de paus te overhalen tot een gedoogbeleid, op voorwaarde dat de begijnen die tot dan toe vrij verspreid leven, zich groeperen. Toch geven de achtereenvolgende pausen hun verzet niet op en onder paus Clemens V in 1311 valt het verdict: de beweging wordt verboden. De begijnen worden vervolgd en hun goederen verbeurd verklaard, hetgeen ook bepaalde wereldlijke machthebbers zoals Filips de Schone goed uitkomt. Toch overleefden de begijnen in de Zuidelijke Nederlanden ook deze aanval ondanks het pauselijk verdict. Reden van dit overleven is de uitbouw van het begijnhof, de *clausura*, vanaf

de 13de eeuw. Hun grootste bloeiperiode kennen ze in de 14de en 15de eeuw, hetgeen blijkt uit het feit dat er in sommige steden zelfs meer dan één begijnhof was (meestal een groot en een klein).

Een begijnhof genoot een hoge mate van zelfbestuur, met voor een bepaalde tijd verkozen *grootmeesteres* en enkele ander *hofmeesteressen*. Het was grotendeels onafhankelijk van zowel het wereldlijk als het kerkelijk gezag en deze autonomie werd met kracht verdedigd. Hun zelfredzaamheid leidde soms tot conflicten met bijvoorbeeld de corporatieve verenigingen van de ambachten (textiel!), die van oordeel waren dat ze vanuit de autonome begijnhoven oneerlijke concurrentie werden aangedaan. De begijnen kiezen ook een hof-priester, die evenwel geen inspraak had in het bestuur van het hof. Nog andere functies waren *meesteres* (die aan het hoofd stond van het 'convent' waar verschillende meestal arme begijnen samenwoonden) *kosteres*, *portierster* en *palleres* (versierster van de kerk bij feestelijkheden). Ook was er een koor, de *kanteressen* genoemd, voor het opluisteren van de vieringen. Elk begijnhof had haar eigen statuten, die zeer gedetailleerd waren uitgewerkt. Een begijn moest in haar eigen levensonderhoud voorzien en het was haar toegelaten eigen bezittingen te hebben. Een begijn legde namelijk geen gelofte van armoede af zoals in de kloosterorden wel het geval was. Ze legde enkel in de handen van de grootmeesteres de tijdelijke geloften van gehoorzaamheid en kuisheid af.

De Waalse begijnhoven waren eerder een soort 'conventen', waar de begijnen samenwoonden, maar zonder afgesloten territorium. In Vlaanderen en Brabant waren het echter kleine stadjes, rond een plein of met een stratenpatroon.

Het boek behandelt achtereenvolgens het ontstaan van de begijnenbeweging, hun organisatie van 'ongedisciplineerde' begijnen over conventen naar begijnhoven en het verzet van de begijnen tegen hun afschaffing. Vervolgens wordt de organisatie van de begijnhoven beschreven: hun zelfbestuur en autonomie, hun dagelijks leven in het hof, de rechtspraak, de begijnhoven als economische gemeenschappen en tenslotte de begijnencultuur: literatuur, lectuur en andere

kunstvormen (muziek, handschriften, besloten hofjes).

Marjan Buyle

Monika Triest, *Het besloten hof. Begijnen in de Zuidelijke Nederlanden*, uitgegeven door Van Halewijnck in Leuven, prijs ca 798,- fr.

HET FILMMEUSEM TE GAST IN HET MUSEUM VOOR GRAFKUNST

Drie opeenvolgende avonden lang, van 6 tot 8 november eerstkomend, worden de deuren van het voormalig grafbeeldhouwersatelier Ernest Salu, aan de rand van het kerkhof van Laken, op een kier gezet voor een ongewoon evenement.

Met de steun van de Koning Boudewijnstichting, in het kader van haar *Campagne Museum & Publiek*, gaat het Koninklijk Filmarchief/Filmmuseum naar een idee van Eric de Kuyper dan uitzonderlijk op verplaatsing, en projecteert in deze sfeerrijke 'funeraire' locatie een zeven vroege religieuze films uit de periode 1906-1912, overwegend uit de eigen verzameling en recent gerestaureerd dankzij ondermeer het Lumière-project.

Films ook met tot de verbeelding sprekkende titels als *Les deux Petits Jésus* (Georges Denola, Frankrijk, 1910), *Le Plus beau Jour de ma Vie* (anoniem, Frankrijk, 1908) of het met de hand ingekleurde, 37 minuten lange *Vie et Passion de Notre Seigneur Jésus Christ* (Ferdinand Zecca, Frankrijk, 1907), maar evenzeer het bevreemdend mooie *Le Château du Silence* (Georges André Lacroix, Frankrijk, 1912), en alle met *live* orgelbegeleiding.

Om de 'Saint-Sulpice'-confrontatie tussen beide kunstvormen nog tastbaarder te maken, wordt het avondvullend programma ingezet met een door Epitaf vzw begeleide wandeling-na-sluitingstijd op het kerkhof van Laken.

Het aangeboden pakket omvat bovendien een begeleidende, ruim met *stills* en foto's van Pol De Prins geïllustreerde catalogus, met originele bijdragen van Marianne Lewinski, Linda Van Santvoort, Dirk Lauwaert en Lode De Clercq.

Marcel M. Celis

Het Filmmuseum te gast in het Museum voor Grafkunst, op vrijdag 6, zaterdag 7 en zondag 8 november, in het Grafbeeldhouwersatelier Ernest Salu, Onze-Lieve-Vrouw-voorplein 16, 1020 Brussel. Voor alle inlichtingen - Filmmuseum, Baron Hortastraat 9, 1000 Brussel, ☎ 32/507.83.70 Fax 32/2/513.12.72

INDUSTRIEEL ERFGOED OP INTERNET

De Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie, opgericht in mei 1978, bestaat nu 20 jaar. Ter gelegenheid van deze verjaardag bouwt de VVIA aan een uitgebreide en meertalige website over industriële archeologie in Vlaanderen. De website is nog "under construction" en zal in de loop van de volgende maanden verder aangevuld en uitgebreid worden.

Men vindt er nu reeds uitleg over de VVIA zelf en een lijst van de aangesloten verenigingen. Daarnaast kan men er een aantal basis-teksten over industriële archeologie consulteren, treft men er informatie aan over gebouwen en sites die het bewaren waard zijn, gegevens over initiatieven en activiteiten, besprekingen van recente publicaties en tenslotte een uitgebreide lijst van links naar andere industriële websites.

De site zal voortaan tweemaal per maand ge-updated worden.

De industrieel-archeologische website is grafisch eenvoudig gehouden, en legt de nadruk op het informatieve aspect.

De VVIA-website kan bezocht worden op volgend internet-adres:
<http://www.conservare.be/vvia/vvia.home.htm>

VLAANDEREN AUTONOME DEELSTAAT, STERKE EUROPESE REGIO

Uittreksel uit de toespraak van de heer Luc Van den Brande, minister-president van de Vlaamse regering
9 juli 1998

Dames en Heren, 1998, is een goed jaar om in Turnhout over Vlaanderen te spreken. Zo brengen we hulde aan Jozef Simons, die precies een halve eeuw geleden in deze stad overleed, nadat hij vanuit Turnhout meebouwde aan een weerbaar, zelfbewust en open Vlaanderen.

Turnhout is ook een goede plek om over Vlaanderen als Europese regio te spreken. Als grensstad ervaart Turnhout meer dan andere steden en streken hoe werkelijk de culturele verschillen kunnen zijn, zelfs tussen mensen die dezelfde taal spreken. Maar tegelijk wordt in het Turnhoutse ook bewezen dat deze verschillen geenszins een belemmering vormen voor hechte samenwerking. Verscheidenheid - zo blijkt hier steeds opnieuw - is de voedingsbodem voor wederzijdse verrijking.

Ik vind het ten slotte ook belangrijk om hier over de verdere uitbouw van Vlaanderen als autonome deelstaat te spreken. Ten onrechte wordt vaak gedacht dat de dynamiek van de staatsvorming enkel de Vlamingen aan het communautaire front van de taalgrens aanbelangt. Natuurlijk zullen we daar van anderstaligen volle respect blijven vragen voor het Nederlandse taalgebied. De uitspraken van de rechtcolleges rond de kwestie moeten door iedereen aanvaard worden. Maat het debat is ruimer: het gaat ook over fiscale autonomie en over de volledige bevoegdheid inzake gezondheidszorgen en kinderbijlagen. Binnen zijn huidige bevoegdheden heeft de deelstaat Vlaanderen al heel veel bereikt. ...

Toen we in 1995 het programma van de huidige Vlaamse regering vastlegden, hebben we er bewust voor gekozen om op twee terreinen bijzondere inspanningen te leveren. Enerzijds was er het engagement om de kredieten voor wetenschaps- en technologiebeleid elk jaar met 2 miljard frank te laten stijgen. Anderzijds wilden wij de stedelijke vernieuwing en de kansarmoedebestrijding kracht bij zetten

door de uitbouw van het Sociaal Impulsfonds, waarvoor elk jaar 1 miljard frank extra beschikbaar is.

Ook voor de komende periode dienen zich uitdagingen aan die dergelijke bijzondere inspanningen vergen. Ik wil er drie noemen: mobiliteit, lerende samenleving en de zorg voor ons erfgoed.

De derde uitdaging is de uitbouw van een systematische en toekomstgerichte zorg voor ons collectieve erfgoed. Deze uitdaging is van een andere orde dan de twee vorige, maar zeker in deze moderne, hoogtechnologische samenleving hebben we de plicht zorg te dragen voor de getuigen van het verleden. We moeten dat in de eerste plaats doen omdat ze meebepalend zijn voor de leefkwaliteit in heden en toekomst. Door de zorgzaamheid van vele generaties voor ons kunnen we vandaag nog genieten van Breughels en Rubensen.

Onder ons bouwkundig erfgoed nemen de Belforten en Begijnhoven uiteraard een prominente plaats in. Maar ook heel wat andere panden uit vroegere eeuwen blijken ook nu nog uitstekend geknipt als gemeenschapsvoorziening of als bedrijfshuisvesting, zeker wanneer ze vakkundig gerestaureerd zijn. Het Errerahuis dat de Vlaamse regering deze week als ambtswoning in gebruik heeft genomen, is naar mijn gevoel een goed voorbeeld daarvan.

Het kan uiteraard niet de bedoeling zijn om alle stads- en dorpsgezichten te bevriezen. Ook op dit vlak dringt een geïntegreerde benadering zich op. Er moet duidelijk aangegeven worden welke panden prioritair moeten worden gerestaureerd en daarvoor moeten dan ook binnen een redelijke termijn kredieten beschikbaar zijn. Eenzelfde aanpak met duidelijke prioriteitsstelling moet eveneens richtinggevend zijn voor de verdere planning van de collecties en exposities van onze musea.

Deze toekomstgerichte zorg voor ons erfgoed is niet enkel een opdracht voor de overheid. De privé-sector heeft een rol te vervullen in de financiering van restauratiewerken, als een vorm van mecenaat of wanneer het om het eigen patrimonium gaat. Belangrijker nog dan die financiële inbreng, is de belangloze inzet van vele

vrijwilligers als monumentwachter, stads- of museumgids, archivaris of heemkundige. Dit engagement moeten we verder aanmoedigen, want het nationaal erfgoed wordt het best bewaard in die landen waar - zoals in het Verenigd Koninkrijk - de vrijwilligers op het voorplan staan. Wij willen die vrijwilligers voluit ondersteunen. ...

WONING TE KOOP

Modernistische, halfvrijstaande woning, Leopoldlei 55 te Antwerpen (Hoboken), naar ontwerp van architect Walter Van den Broeck (in samenwerking met Flor Laforce) uit 1931. Kubusvormige bouw in baksteenparement en plat dak met een evenwichtige gevelcompositie van gesloten vlakken. Opvallend zijn het contrast tussen de inspringende voordeur en de uitspringende overluifelde erker, de horizontaal geaccentueerde ramen met uitspringende pandjes metselwerk op de bovenverdieping en de glas-inloodramen.

Beschermd als monument op 3 april 1995.
Gevelbreedte 7 meter; totale oppervlakte 339 m². Ondergronds: 3 kelders. Gelijkvloers: hal met w.c., erker, living, vernieuwde keuken, veranda, terras, grote tuin op het zuiden. Verdieping: 3 slaapkamers, traphal, vernieuwde badkamer. Centrale verwarming met mazout; dubbele beglazing.
Vraagprijs 4.750.000,-bf.

Inlichtingen: ☎ 032/829.92.39, tussen 12.00 en 14.00 uur, of na 17.00 uur.

M&L CITAAT

---

*«Un monument public est, pour ainsi dire,
le drame abrégé d'un grand événement.
Sous le despotisme, le peuple était compté pour rien,
actuellement il est ce qu'il doit être, c'est à dire tout.
Les monuments publics doivent donc lui rappeler
son courage, ses triomphes, ses droits, sa dignité,
ils doivent parler un langage intelligible pour tous.*

*Uit : Abbé Grégoire, Rapport sur les inscriptions des monuments
publics, séance du 22 Nivôse, l'an II de la République une et
indivisible, imprimé par ordre de la Convention nationale.*

Een openbaar monument is, als het ware,
het verkort drama van een groots gebeuren.
Tijdens het despotisme, was het volk van geen tel,
nu is het wat het moet zijn, met name alles.
De openbare monumenten moeten dit volk herinneren aan
zijn moed, zijn triomfen, zijn rechten, zijn waardigheid,
zij moeten een verstaanbare taal spreken voor iedereen.

●

Niet uitgevoerd ontwerp van P. Snoeck voor de oprichting van een zwemschool, ca. 1850 (?) (Stadsarchief Brussel)

niet langer in voor de elementaire lichaamshygiëne. Het gaat in vele gevallen om grote complexen, waar naast het zwemmen allerlei andere sporten beoefend kunnen worden. Naast het sportieve, won ook het recreatieve aspect in deze complexen de laatste jaren enorm aan belang. De exotisch aandoende 'zwemparadijzen' die vanaf de jaren '80 populair werden, zijn hiervan de meest sprekende getuigen. Zowel wat het programma als wat het architecturale concept betreft, staan deze grootschalige complexen ver af van de typologie van traditionele badinrichtingen die tussen 1850 en 1960 toonaangevend was.

DE BRUSSELSE BADINRICHTINGEN: EEN WAARDEVOL ERFGOED

De Brusselse badinrichtingen zijn belangrijke getuigen van de evolutie die het baden en het zwemmen tussen 1850 en 1960 doormaakte en belichten een niet te verwaarlozen aspect van de sociale geschiedenis van de hoofdstad. De bewaarde badinrichtingen kunnen dan ook terecht beschouwd worden als monumenten, die voor de toekomst bewaard dienen te worden. Naast het historisch belang, pleit ook de unieke architecturale waarde van enkele van deze gebouwen voor hun behoud. Het verleden heeft echter aangetoond dat deze gebouwen een zeer kwetsbaar onderdeel van het patrimonium vormen. Een groot aantal van de Brusselse badinrichtingen, waaronder enkele unieke voorbeelden zoals de Baden wasinstelling van de Marollen, de *Bain Royal* en de solaria, heeft om diverse redenen de tand des tijds niet doorstaan. Een van de oorzaken hiervan is precies terug te vinden in de veranderende betekenis van het baden en het zwemmen. Het stijgende comfort en de betere sanitaire voorzieningen in de woningen, die de nood aan publieke badplaatsen in de loop der jaren geleidelijk deden afnemen, het groeiende belang van het zwemmen als sportieve activiteit en de opkomst en concurrentie van optimaal uitgeruste sportcomplexen leidde tot de verbouwing, sluiting of sloop van vele traditionele badinrichtingen. De voor de oudste zwembaden zeer typische ijzer- en glasconstructies bleken, mede door het gebrek aan adequate behandeling en onderhoud, op lange termijn vaak niet opgewassen tegen de langdurige blootstelling aan de hoge vochtigheidsgraad, temperaturen en chlooruitwasemingen binnen de zwemhal. Ook in dit geval waren ingrijpende veranderingen of afbraak veelal de meest voor de hand liggende alternatieven. Ondanks deze kwetsbaarheid werden in het Brusselse enkele zeer interessante badgebouwen bewaard, waarvan sommige nog in gebruik zijn. De baden van Elsene en van

Sint-Joost-ten-Node tonen overtuigend aan dat ook de oude zwembaden nog een rol kunnen spelen in het openbaar leven van vandaag. Bovendien geven het sociaal-historisch belang en de zeer typische architectuur een uitzonderlijke meerwaarde aan deze gebouwen. De restauratie van de metalen structuur van het Elsenze zwembad, kan dan ook alleen maar toegejuicht worden.

Toch werd tot op heden nog geen van deze bestaande badinrichtingen ingeschreven op de lijst van het 'beschermde' of 'bewaarde' onroerend erfgoed van het Brusselse Gewest. Dit zou nochtans de beste garantie vormen voor hun behoud, al dient hierbij onvermijdelijk rekening te worden gehouden met de hedendaagse normen van hygiëne en de voortdurende verbeteringen op technisch vlak. De bescherming of

bewaring is hierbij noodzakelijk om het evenwicht tussen de historische en architecturale kenmerken enerzijds en de aanpassing aan de eisen van deze tijd anderzijds te verzekeren en in goede banen te leiden. Slechts op die manier kunnen al te drastische ingrepen, zoals die zich bijvoorbeeld in de gemeentebaden van Sint-Gillis voordeden, vermeden worden. Bij de badinrichtingen die in de loop der jaren sloten werden stelt zich het probleem van herbestemming. Het vinden van een geschikte nieuwe functie die in het gebouw geïntegreerd kan worden met respect voor de architecturale kwaliteiten dringt zich onder meer op in de voormalige baden van Vorst. In Sint-Joost-ten-Node rijst de vraag naar het hergebruik van de afdeling met individuele baden en de Turkse baden, die enkele jaren geleden gedesaffecteerd wer-

den en er momenteel verwaarloosd bij liggen. Hopelijk kunnen in de nabije toekomst initiatieven in deze richting genomen worden en zullen de oude Brusselse badinrichtingen erkend worden als volwaardig 'erfgoed'.

EINDNOTEN

- (1) De aanleg van het waterdistributienetwerk in Brussel wordt uitvoerig gedocumenteerd in het werk van VIRE L., *La distribution publique d'eau à Bruxelles. 1830-1870*, Brussel, 1973.
- (2) *Les bains et lavoirs publics en Angleterre*, in *La Santé. Journal d'hygiène publique et privée*, Jg. 4, nr. 17, 1852, p. 192-193.
- (3) CROSS A.W.S., *Public Bath- and Wash-houses. A treatise on their planning, arrangement and fitting*, Londen, 1906, p. 233-245.
- (4) VIGARELLO G., *Le Propre et le Sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen Age*, Paris, 1985, p. 282.
- (5) REGEL B., *Établissement général des Bains. Hôtel des Bains minéraux, de propreté et autres, au Jardin Saint-Georges, Rue des Alexiens à Bruxelles*, Brussel, 1809.
- (6) *Bulletin communal de Bruxelles*, 1851, Vol.II, p. 11-31.
- (7) Deze omzendbrief van 8/12/1850 werd gepubliceerd in *La Santé*, Jg. 3, nr. 342, 1850.
- (8) Janssens publiceerde zijn studies voor bad-en wasinrichtingen in: JANSSENS W., *Bains et lavoirs publics*, in *Journal belge de l'Architecture et de la Science des Constructions*, Jg. 5, 1853, p.48-50.
JANSSENS W., *Bains et lavoirs publics. Plans, élévations et détails d'établissement érigé à Bruxelles, rue des tanneurs et d'autres établissements projetés pour diverses localités*, Brussel, 1855.
- (9) *Bulletin Communal de Bruxelles*, 1851, vol. II, p. 23.
- (10) Deze projecten worden bewaard in het Stadsarchief van Brussel (S.A.B.): P.P. 174-181, 183-184, 186-187.
- (11) *Bulletin communal d'Ixelles*, 1901, p. 578.
- (12) *Bulletin Communal de Schaerbeek*, 1904, p. 802-804.
- (13) *Bulletin communal de Saint-Gilles*, 1936, p. 532-533; 1937, p. 507.
- (14) *Bulletin communal d'Ixelles*, 1901, p. 619.
- (15) *Bulletin communal de Saint-Josse-ten-Noode*, 1912, p. 440.
- (16) *L'Emulation*, Jg. 38, 1913, p. 64, p. 76; Jg. 39, nr. 4, 1914, p. 29-31.
- (17) *Bulletin communal de Saint-Josse-ten-Noode*, 1915, p. 128.
- (18) *La piscine type*, in *Le Bien-Etre. Organe traitant de tout ce qui concerne l'hygiène privée, publique et industrielle dans ces rapports avec le confort et le bien-être de la vie*, Jg. 2, nr. 6, juni 1929, p. 239-251.
- (19) *La vie active des faubourgs. Nous visitons le nouveau bassin de natation de Saint-Josse-ten-Noode*, in *Bruxelles*, nr. 6, 15 december 1933.
- (20) *Les bassins de Natation et la Santé publique*, in *Bâtir*, Jg. 3, nr. 19, p. 716-717.
- (21) Beide tijdschriften wijdden een themanummer aan dit onderwerp: *La Cité*, Jg. 11, nr. 9, september 1933; *Bâtir*, Jg. 4, nr. 33, 1935.
- (22) FLOUQUET P.L., *Eau et Soleil : Voici la vie! Au Daring Solarium de Molenbeek*, in *Bâtir*, Jg. 4, nr. 33, 1935, p. 317-318.
- (23) *Bulletin Communal de Bruxelles*, 1939, vol. I, p. 347.
- (24) Plannen bewaard in het S.A.B., P.P. N2. *Les nouveaux bains de Bruxelles*, in *La Maison*, jg. 10, nr. 12, februari 1954, p. 51-58

Griet Meyfroots is Licentiate Kunstwetenschappen en archeologie en Aspirant bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen

DE ONDERGANG EN WEDEROPSTANDING VAN HET TORFBROEK TE BERG-KAMPENHOUT

Roger Deneef en Jan Wouters

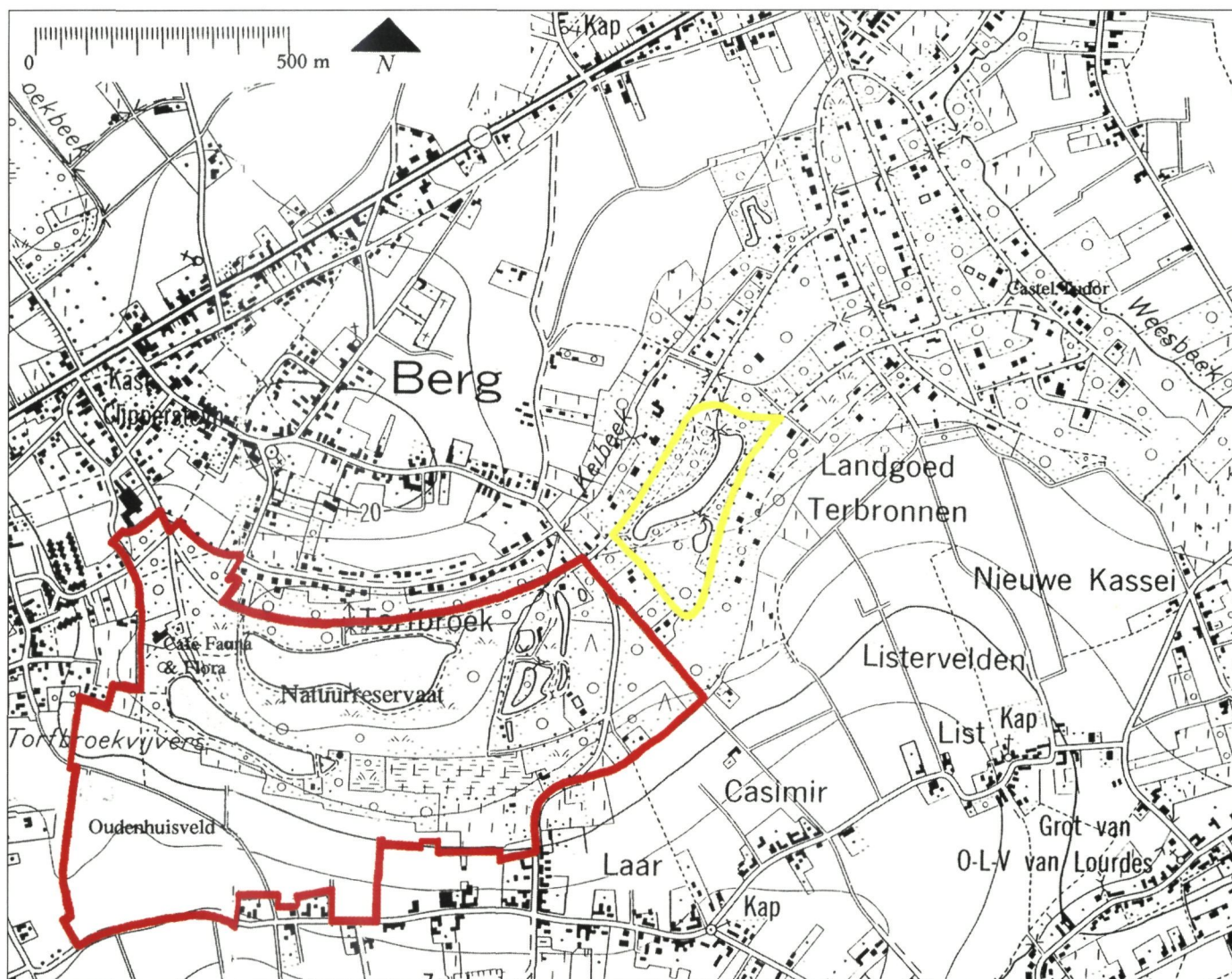
De grote vijver van
het Torfbroek
(foto O. Pauwels)

"Er zijn heel wat mensenhanden nodig om het eruit te laten zien alsof het door geen mensenhand beroerd is" (1). Als deze boutade van Midas Dekkers ergens op toepasselijk is, dan is het wel op het Torfbroek te Berg. De argeloze bezoeker van dit ogenschijnlijk onge-rept natuurgebied kan zich slechts met moeite een idee vormen van de ingrijpende en grootschalige verstoringen die het tot in een vrij recent verleden, nauwelijks een halve eeuw geleden, heeft ondergaan. Aan de erkenning als natuurreserveaat op 16 december 1981

en de bescherming als landschap op 6 maart 1996 gaat een veelbewogen geschiedenis vooraf, die - zeker als men de overheidsbemoeienissen tijdens de laatste honderd jaar beschouwt - soms zweemt naar het blijspel. De miskenning en onderwaardering die dit gebied tot in het begin van de jaren '70 ten deel viel, ook door experts, met name leden van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, zijn grotendeels te verklaren door het zich blind staren op momentopnamen.

Het gebied Torfbroek-Ter Bronnen te Kampenhout op fragmenten van de topografische kaarten 23/8 en 24/5 (N.G.I.).

Rood omlijnd de in 1995 ('Ter Bronnen') en 1996 ('Torfbroek') beschermde landschappen. In het geel: het in 1981 beschermde dorpsgezicht rond de hoeve Laarstraat 40 te Nederokkerzeel

GEOLOGIE, HYDROGRAFIE, BODEM

Het Torfbroek-reservaat is gesitueerd tussen de hoogtelijnen 14 en 15 m, op een relatief dunne laag 'oud alluvium' (2), waarin ook ontsluitingen van of bijmengingen met kalkrijk Brusseliaan zand voorkomen. Oud alluvium vertoont in tegenstelling tot recent alluvium een profielontwikkeling, in dit geval een zwartachtige humushorizont (3). Dit alluvium maakt deel uit van een oost-west gerichte depressie, een fossiele riviervallei, waarvan het westelijke gedeelte momenteel via een aantal secundaire beken naar het bekken van de Zenne afwatert en het oostelijke gedeelte naar de Dijle. Het Torfbroek behoort tot het oostelijke gedeelte.

Het verloop en de structuur van deze vallei zijn duidelijk zichtbaar op de oude geologische kaart (4). In de toelichting bij de nieuwe geologische kaart van België (5) worden een aantal fossiele rivierbeddingen

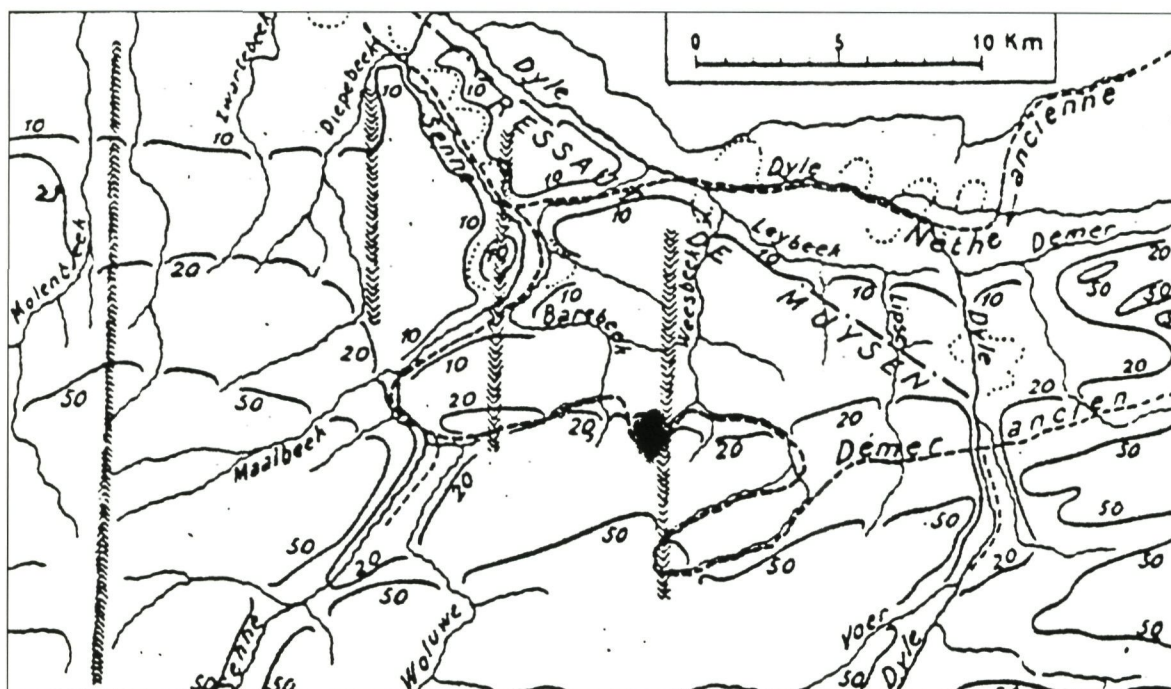
besproken, maar niet deze. Van Esbroeck (6) veronderstelde dat het ging om een oude loop van de Dijle, die ten noorden van Vilvoorde in de Zenne uitmondde en die in het verlengde lag van de door Stevens veronderstelde "*ancienne vallée du Zwarte Beek*" of oer-Demer (7). Deze 60 jaar oude hypothese werd tot nog toe noch bevestigd noch ontkracht.

Sinds de verkaveling van het Duistboscomplex (Perk, Steenokkerzeel, Berg) op het einde van de jaren '60 is het Torfbroek, samen met het aangrenzende domein *Ter Bronnen* één van de weinige gedeelten van deze vallei waar nog belangrijke oppervlakten natuur- en bosgebied bewaard bleven. Westwaarts vinden we alleen nog het Hellebos (Berg) en het Floordambos (Melsbroek); oostwaarts, op de grens van Nederokkerzeel en Erps-Kwerps, het Silsombos.

Tussen de flora van het Torfbroek en deze van bo-

De loop van de
oude Demer vol-
gens Van Esbroek
(1935).

----- *Tracé le plus ancien du Démer et de la Nèthe*
 x x x x x *Bombements ou dislocations nord-sud*
 ..... *Traces des derniers grands méandres*

vingenoemde bossen is er een zekere gelijkenis. Telkens vindt men er vegetaties die kenmerkend zijn voor voedselarme, kalkrijke, basische graslanden en laagveenmoerassen. Deze situatie is uitzonderlijk voor België, vooral ten noorden van de Samber-Maas-lijn. De pH-metingen in het Torfbroek geven zeer uiteenlopende waarden te zien. De hoogste waarden (tot 8,3) werden geregistreerd in een rietland met Padderus (*Juncus subnodulosus*) bij de afloop van de grote vijver van het huidige Torfbroek-reservaat. Plaatselijk komen echter ook zuurminnende, boven het grondwater uitstijgende vegetaties met Pijpestrootje (*Molinia caerulea*) en Veenmossen (*Sphagnum spec.*) voor (8). De grondwaterstand in het Torfbroek is gans het jaar door hoog, hetgeen tot uiting komt in de vochttrappen *d* ('matig gleyig') tot *f* ('zeer sterk gleyig met reductiehorizont') op de bodemkaart.

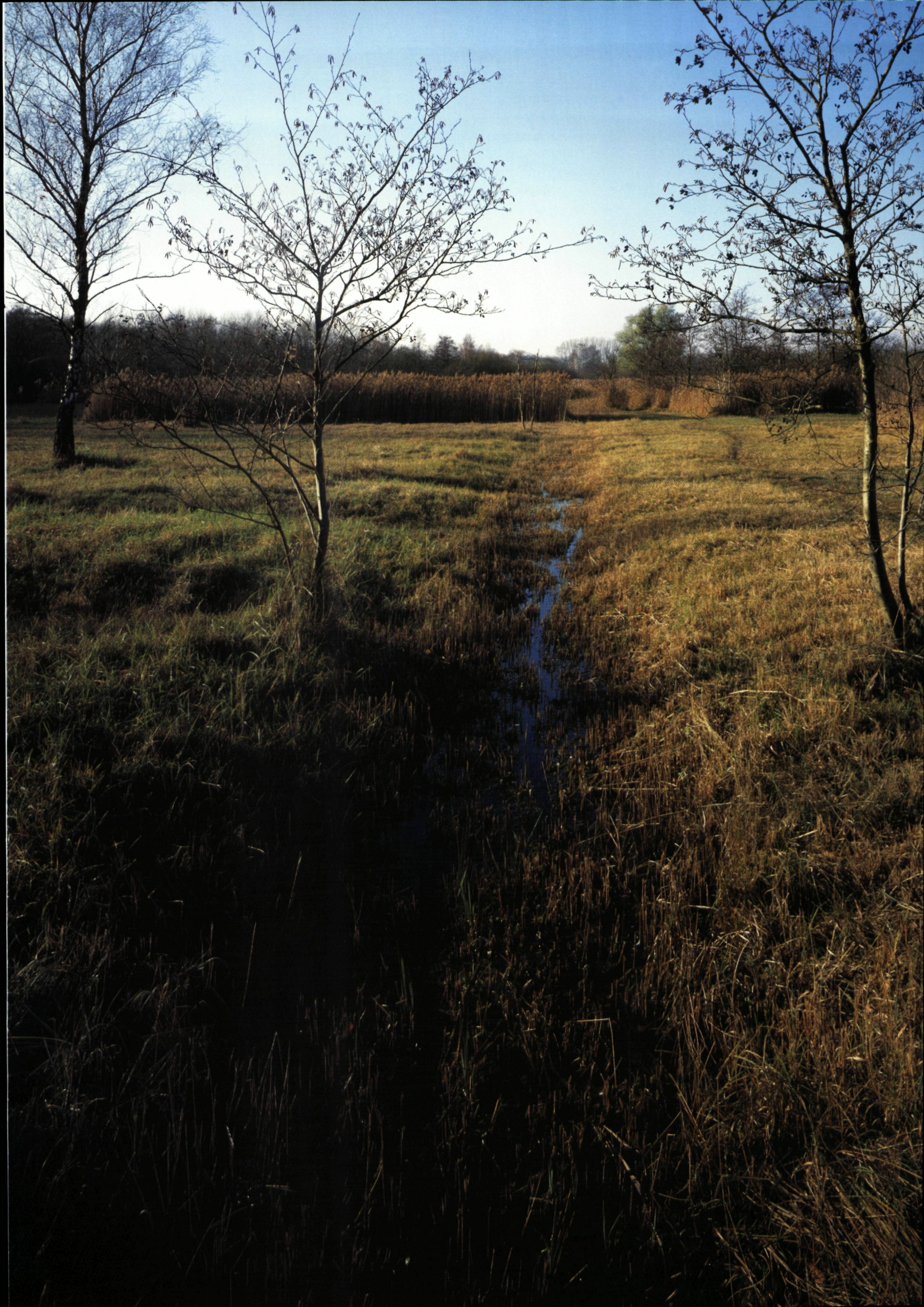
Het grootste gedeelte van het Torfbroek wordt op de bodemkaart als 'vergraven terrein' (OT) aangeduid. Dit verwijst niet zozeer naar de historische turfwinning die er eeuwenlang een belangrijke gebruiksvorm was, dan wel naar de werken die tussen 1930 en 1960 werden uitgevoerd met het oog op de aanleg van een uitgestrekt recreatief en residentieel complex. Toen de bodemkarterders op het einde van de jaren '50 het gebied bezochten, waren deze vergravingen nog duidelijk zichtbaar. Voor de randzone

van het 'vergraven' Torfbroek worden natte, oud-alluviale, humusrijke leembodems aangeduid, in bodemkaart-termen: "matig gleyige leemgronden met zwartachtige humushorizont" (Ade) en "zeer sterk gleyige leemgronden met reductiehorizont en zwartachtige humushorizont" (Afe).

Aan de hand van peilbuizen kon worden vastgesteld dat de waterhuishouding van het Torfbroek gekenmerkt wordt door aanzienlijke verticale waterbewegingen (kwel). Niet overal in het reservaat is deze kwel even sterk; op sommige plaatsen is hij zelfs afwezig. Doordat de ondergrond rijk is aan kalk en ijzer, is ook het kwelwater rijk aan deze stoffen. Deze kwel wordt uitsluitend gevoed vanuit de zuidelijke leem- en zandleemplateaus (9). Waar en in welke mate grondwater in de buurt van het maaiveld komt wordt bepaald door het microreliëf en door de porositeit en waterberging van de opeenvolgende bodemlagen. Het water is door toedoen van het aanwezige ijzer bovendien arm aan fosfaat (door ijzer neergeslagen), waardoor gespecialiseerde soorten goed kunnen gedijen. Ze ondervinden weinig concurrentie van 'gewone' soorten, die juist een bepaalde concentratie aan fosfaat nodig hebben (10). Uit experimenteel onderzoek is gebleken dat weegbreefonteinkruid (*Potamogeton coloratus*), een plant van zuiver, carbonaatrijk maar voedselarm water, niet de geringste

► Het "knopbieshovi-land" in het Torfbroek na de jaarlijkse maaibeurt (foto O. Pauwels)

concentratie aan fosfaat verdraagt (11). Veruit de grootste en stabielste populatie van deze soort vindt men alleen nog in het Torfbroek (12).

De zandleemkouters ten zuiden van het reservaat (Oudenhuisveld, Molenveld etc.) spelen dus een essentiële rol in de waterhuishouding en de waterkwaliteit in het reservaat.

Blijkens de bodemkaart bestaat dit koutercomplex vooral uit 'uitgescheide' gronden, zandleembodems waarvan de steenhoudende ondergrond werd uitgebaat (13). Het zandleem, gemiddeld 40 cm dik, werd na de uitgraving vermengd met zand en kalksteenbrokken teruggelegd. De zogenaamde Diegemse steen, kalkhoudend Lediaan, gebruikt als bouw materiaal, als wegplaveisel en als grondstof bij kalkbereiding, werd tijdens het ancien régime zelfs voor een niet onbelangrijk gedeelte via het kanaal Brussel-Willebroek naar Holland uitgevoerd (14).

FLORA EN VEGETATIE VAN HET NATUURRESERVAAT TORFBROEK

Als gevolg van het deskundige en doeltreffende beheer sinds de overname in 1977 door de natuurbehoudsvereniging *Belgische Natuur- en Vogelreservaten*, nu *Natuurreservaten*, zijn flora en vegetatie van het gebied nog in volle ontwikkeling. De beschrijving in het bijgaande kader, die een samenvatting is van deze die werd opgesteld naar aanleiding van de aanvraag tot erkenning van het natuurreservaat (15) en de aanvraag tot verlenging van deze erkenning (16), slaat alleen op het Torfbroek-reservaat sensu stricto, dit is de westelijke helft van het historische Torfbroek op het grondgebied van de vroegere gemeente Berg. Het oostelijke gedeelte, in Nederokkerzeel en Kampenhout, werd grotendeels verkaveld en wordt nu meestal aangeduid als *Ter Bronnen* of *Zoetwater*, naar de oorspronkelijke naam van de verkaveling: *Les Eaux Vives*.

Weegbreefontein-
kruid in één van de
slenken van het
Torfbroek
(foto O. Pauwels)

Het huidige beheer beoogt het behoud van leefbare en zo groot mogelijke populaties van bedreigde, kwetsbare en in Vlaanderen zeer zeldzame soorten en levensgemeenschappen of vegetatietypen. De nadruk ligt op soorten van oligotrofe tot mesotrofe, vochtige tot natte milieus. De flora van kalkrijke schraalgraslanden, moerassen en voedselarme waters behoort tot de meest bedreigde biotopen van België (17). In Berg groeien tegenwoordig niet minder dan 48 zogenaamde soorten uit de zogenaamde Rode Lijst. Voor 8 of 9 soorten gaat het om de (bijna) laatste groeiplaats in Vlaanderen (18). Er zijn ook een aantal zeldzame soorten die vroeger werden waargenomen en waarvan verwacht kan worden dat ze terug zullen opduiken indien het huidige beheer wordt voortgezet: kleine waterweegbree (*Baldellia ranunculoides*), platte bies (*Blysmus compressus*), tweehuizige zegge (*Carex dioica*), mosorchis (*Liparis loeselii*), een enkele mossoorten (*Philonotis calcarata*, *Scorpidium vernicosum*).

Enkele maanden vóór de wettelijke bescherming als landschap van het Torfbroek op 10 november 1995, werd een veel kleiner gebied beschermd onder de naam *Ter Bronnen*. Nauwelijks 5,5 hectare groot, gaat het om weinig meer dan een vijver met zijn oeverzones. Op deze beperkte oppervlakte, tussen de villa's, vinden we als het ware een botanisch résumé van het Torfbroek-reservaat. Hierop komen we later in detail terug.

De onvergelykelijke rijkdom aan soorten en levensgemeenschappen die momenteel in het gebied wordt waargenomen krijgt een surrealistische dimensie als men de geschiedenis beschouwt.

HET TORFBROEK TIJDENS HET OUDE REGIME (19)

De naam Torfbroek verwijst vermoedelijk naar de historische turfwinning in het gebied. Het zou echter ook een vervorming kunnen zijn van "*dorp(s)broek*" of - nog onwaarschijnlijker maar de kronkels van de volksetymologie zijn soms ondoorgroendelijk - van "*ter broek*", een benaming die voorkomt op de 'primitieve' kadasterkaart van Nederokkerzeel. Merkwaardig, maar evenmin onmogelijk als betekenis is de vermelding in een document uit 1823: "*Terfs-Broeck*", tarwebroek (20).

Rond 1200 was het een vrijgoed van de hertogen van Brabant. In 1248 schonk Hendrik III het vruchtgebruik van het "*Laar*" - zoals het toen nog heette - ("*palludem illam que vulgariter Lare nuncupatur*") aan de bewoners van Berg en Nederokkerzeel. Ze

mochten er in ruil voor militaire hulp en een jaarlijkse vergoeding in geld en natura turf steken, hun vee weiden, riet snijden, vissen, brandhout hakken. Alleen het jachtrecht bleef aan de hertog voorbehouden (21).

Herhaaldelijk rezen er twisten omtrent het gebruik van het Torfbroek. Sommige incidenten hebben expliciet betrekking op de turfstekerij. Zo was er in 1389 een klacht van een zekere Steven Claes tegen ene juffrouw Margriet: "*Alse Steven Claes torve hadde gemaect op t gemein broec, liggende tuschen Berghe en Ockerzele, welk broic beiden den prochien toehoirt, quam jouffrouw Margriet ende dede Stevens torve al verderven ende vernielen ende seide dat die plaetse huere was, des niet en was*". De beklagde antwoordde dat zij twee dagen tevoren dit stuk in gereedheid had gebracht (het verwijderen van de begroeiing) en dat Steven Claes daarna met zijn "*werkliede quam ende dede torve steken. Des hoir verdroet. Daerom dede si sijn torve verderven*", maar werd door de schepenenbank veroordeeld tot een boete van tien gulden (22).

Om geschillen te beslechten stelde de hertog, mogelijk reeds bij de schenking in 1248, een "*torfmeyer*" aan die belast was met het bestuur van het gebied en die door schepenen werd bijgestaan. Hij bepaalde waar men hout mocht kappen, turf steken of vee laten grazen. Hij stond ook in voor de verdeling van de vis, als eenmaal per jaar, op 29 juni, het feest van Sint-Pieter, de vijvers werden geledigd. Een eerste poging om de grens tussen Berg en Nederokkerzeel vast te leggen viel samen met het graven van de Moergracht in 1601, een nu nog bestaande gracht die zich duidelijk aftekent op de kaart van Ferraris (1775) en die tot 1976 de grens tussen beide gemeenten vormde. In 1634 werd het gebied opgemeten en in twee, ongeveer gelijke delen verdeeld. De in gemeenschappelijk overleg geplaatste "*valvens*" of vloedplanken dienden onderhouden te worden door de gemeente van wie ze afhingen. In de verdelingsakte worden een aantal vijvers en sloten met name genoemd: *Kuilvijver*, *Paardevijver*, *Vlasbeek*, *Moergracht* (23). In de kuilen werd tot laat in de 19de eeuw ook vlas gerooit en op een groot grasveld aan de rand van de Moergracht werd lijnwaad gebleekt. Uit diverse bronnen kan worden opgemaakt dat de vlasteelt en de lijnwaadproductie op het einde van de 18de en in de 19de eeuw een meer dan lokaal belang hadden (24).

Op de Ferrariskaart zijn drie putten of vijvers te zien, elk circa 120 m lang en 25 m breed, te midden van een grotendeels bebost gebied met enkele ontslui-

▷ De transformatie van het Torfbroek tussen 1775 en 1830: de kaartbladen 93^{1/2} van Ferraris (1775) en kaartblad 8¹¹ "Vilvoorde" van Ph. Vander Maelen (circa 1850); het driehoekig perceel 363 dat in 1826-1829 werd gerooid wordt op de kaart van Vander Maelen aangeduid met een ●.

tingswegen die een onregelmatig verloop hebben. De naam "*Dorfbroeck Bosch*" dekt op deze kaart de smalle, bochtige en beboste strook die samenvalt met de fossiele valleibodem, een uitloper van de grote boscomplexen tussen Buken, Veltem-Beisem, Erps-Kwerps en Nederokkerzeel.

HET TORFBROEK IN DE 19DE EEUW

Op de 'primitieve' kadasterkaart (niet gedateerd maar hoogstwaarschijnlijk opgemaakt tussen 1826 en 1830) verschijnt het gebied met een strakke, rechtlijnige structuur: een kruisvormig drevenpatroon met perifere dreven in het gedeelte Berg, een loodrechte dreef (de "*Veld Baan leidende naar Bergh*") die de valleibodem volgt in het gedeelte Nederokkerzeel. De drie vijvers hebben de metamorfose overleefd en iets meer naar het noorden is er bovendien nog een vierde, trapeziumvormige vijver verschenen. De noordwestelijke, puntvormige, uitloper van het Torfbroek, het grote perceel 363 (3,69 hectare) waarop in 1865 de gemeenteschool van Berg zal worden gebouwd (25), was toen ook geen bos meer maar bouwland.

Dit patroon vinden we terug op alle 19de-eeuwse kaarten (Van der Maelen, Popp, Dépôt de la Guerre, kadaster) en zal op enkele details na ongewijzigd blijven tot in de jaren '30 van deze eeuw (26). Dit geldt ook voor het bodemgebruik. Van turfwinning wordt in de vroegste leggers van het kadaster geen gewag meer gemaakt. De boorden van de drie oude vijvers en de dammen ertussen (perceel 371, 0,5 ha) worden getaxeerd als hooiland, maar het merendeel van de percelen wordt aangeduid als 'hakhout'. De houtopbrengst speelde vanouds al een belangrijke rol in de exploitatie van het Torfbroek, zoals documenten uit 1646 en 1731 suggereren.

Rond 1820 werden volgens Thielens en Wesmael grote stukken van de moerasbossen van het Torfbroek gekapt. "*Il est à remarquer que les environs de Bergh, tels qu'ils se présentent au botaniste, sont de formation récente; car ce n'est que vers 1820 qu'ont été opérés des défrichements. Avant ces changements, de grands bois couvraient un sol marécageux, la localité avait un aspect tout différent de ce qu'elle est de nos jours. Des étangs ont été creusés dans le but de dessécher le sol. Actuellement ces étangs sont transformés en vastes marécages où croissent une quantité de bonnes espèces, les unes plus rares que les autres*" (27). De betrouwbaarheid van deze bewering door twee botanici, meer dan veertig jaar na de feiten, kan in vraag worden gesteld, maar enkele andere, meer authentieke bronnen wijzen op ingrijpen-

de ontwikkelingen in de periode 1820-1830. Was 1820, aan de vooravond van de eerste kadasterkaart, het jaar waarin de eerder beschreven transformatie haar beslag kreeg en perceel 363 werd ontgonnen?

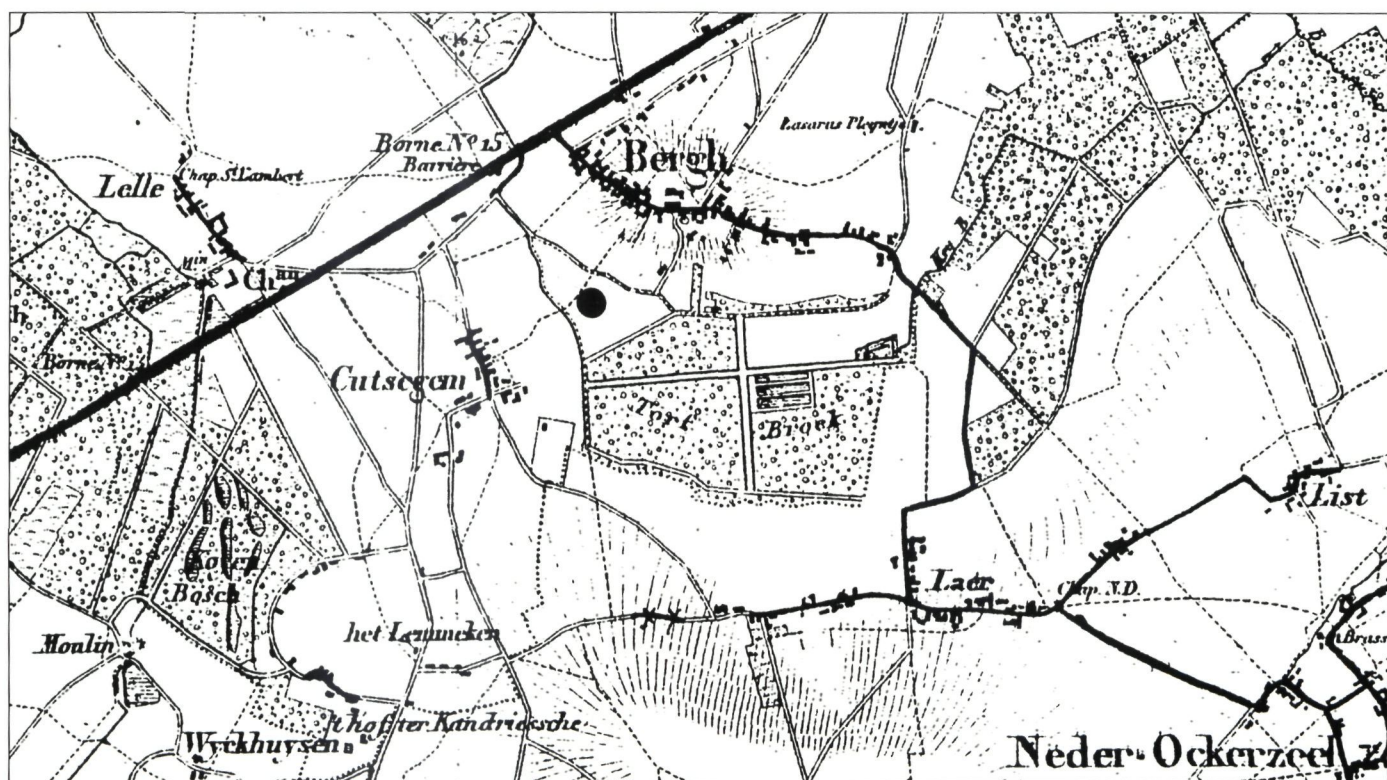
In een voorbereidend rapport van het kadaster met het oog op de classificatie van de eigendommen wordt in 1833 een groot, centraal gelegen perceel van de gemeente Berg (nr. 374, groot 7 ha 37 a) beschreven als: "*Moerassige grond; soort van elzeboomen, op veele plaatsen van grondstammen ontbloot; het opschieten is zeer langzaam*". De reeds vermelde drie vijvers "*bevatten geen visch*" en worden getaxeerd als bos van derde klasse, zoals de rest van het Torfbroek (28).

Meer precieze informatie vinden we in de "*staten der houthakkingen*" voor de bossen van gemeenten en openbare instellingen voor de jaren 1822 tot en met 1826 (29). Het "*Torfs-Broeck*" van Berg en het "*Gemeynten-Bosch*" van Nederokkerzeel komen in de tabellen voor met respectieve oppervlakten van 34 ha 41 a 3 ca en 19 ha 75 a 80 ca. De hier opgegeven oppervlakte voor Berg stemt min of meer overeen met het totaal van de gemeentelijke eigendommen, als men daar ook de vijvers en het reeds vermelde perceel 363 bijtelt, dat in 1826 nog niet was ontgonnen.

De beide bossen bestaan uit "*bois blanc*" of "*witte boomen*", een variëteit van grauwe abeel, en, wat het hakhout betreft, uit "*aulnes et coudriers*" of "*elseleeren en hels*" (hazelaar en els). Beide werden beheerd volgens een tienjarige cyclus en waren in tien "housen" onderverdeeld. Het valt op dat in het "*Torfsbroeck*" (deel van Berg) in 1822 voor een oppervlakte van ongeveer 3,5 hectare 85 abelen werden aangeboden, 40 à 90 jaar oud en "*pour la plupart morts et dépérissans*". In een middelhoutbestand (een mengsel van hakhout en opgaande bomen) is dit een niet ongewone kapping, tenzij het ging om een bestand met abnormaal weinig opgaande bomen. Dit laatste wordt enigszins gesuggereerd door het feit dat voor de jaren 1823, 1824 en 1826 deze aantallen beduidend lager zijn (respectievelijk 9, 29, 21).

In 1826 wordt voor het gedeelte Berg het "*getal der hakkingen en jaren die den omloop uitmaken*" tot 6 jaar teruggebracht. Voor het "*gemeyntebosch*" van Nederokkerzeel blijft de kapcyclus ongewijzigd. De verschillende toestand in beide gemeenten wordt ook gesuggereerd in de 'primitieve' kadastrale legger: waar voor Nederokkerzeel de percelen gewoon als "*bosch*" worden omschreven, wordt voor Berg uitdrukkelijk de term "*hakhout*" gebruikt. Wat er zich precies heeft afgespeeld is aan de hand van de be-

schikbare documenten niet te achterhalen. Wel is duidelijk dat vanuit bosbouwkundig standpunt de toestand verre van ideaal was en dat voor het gedeelte Berg het beheer diepgaande wijzigingen onderging.

Als in deze tabellen van het gemeentebos van Nederokkerzeel wordt gewag gemaakt, gaat het over een gebied dat op dat ogenblik niet meer paalde aan het Bergse Torfbroek, zoals tijdens het Ancien Régime het geval was. Het werd hiervan gescheiden door een blok van circa 14 hectare, dat in handen was van de Brusselse familie Vanhaelen en dat volgens de oudste kadastrale legger voor meer dan de helft bestond uit moeras, voor de andere helft uit weide, akker en - voor nog geen 27 are - uit bos. Langs de reeds genoemde "*Veld Baan leidende naar Bergh*" was een huis gebouwd dat vermoedelijk de zetel vormde van de landbouwexploitatie en dat, blijkens de kadastrale opmetingsschetsen, al in 1840 afgebroken was. Het is dus ook mogelijk dat de bewering van Thielens en Wesmael betrekking heeft op dit gedeelte.

VOER VOOR BOTANICI

Het hoger geciteerde artikel van Thielens en Wesmael, dat in 1862 gepubliceerd werd in het bulletin van de pas gestichte *Société Royale de Botanique de Belgique*, illustreert in ieder geval de vroege, intense belangstelling voor het gebied onder - vooral Brusselse - botanici (30). Heel wat herbariummateriaal is bekend uit deze periode. Vooral botanisch belangrijke soorten als Mosorchis (*Liparis loeselii*) werden in groten getale in herbaria gedeponeerd (31). Uit het begin van deze eeuw zijn ook de vermeldingen en foto's van de vooraanstaande botanicus Jean Massart (1865-1925) belangrijk (32).

In welke mate de teloorgang van de vlaseelt in de regio rond 1880 het onderhoud van de grachten en vijvers beïnvloedde valt moeilijk uit te maken. De nutswaarde voor de lokale gemeenschap was in 1896 blijkbaar zo gering geworden dat een poging van de gemeente Schaarbeek om een deel van het Torfbroek aan te kopen om er een stort aan te leggen slechts op de valreep kon worden verijdeld. De Brusselse botanici protesteerden hiertegen en de gemeente Berg stelde zulke hoge eisen dat Schaarbeek van dit plan afzag.

"Prairies marécageuses, a Berg",
het Torfbroek
gezien door Jean
Massart in 1905.
Deze opname werd
gemaakt in het oostelijke
gedeelte van
de vijver bij
'De Riant'
(Fauna & Flora)

DE KLOMPENAFDELING

Gedurende de Eerste Wereldoorlog zou - andermaal - een groot gedeelte van de moerassen en bossen verwoest geweest zijn. Een ooggetuige beschrijft de toestand in 1921 als volgt: *"Pendant la guerre une grande superficie des bois et des marais a été 'rasée', ou à peu près, et là-même où je rencontrais jadis, tous les ans, des choses intéressantes, je n'y ai plus observé qu'un terrain asséché et clôturé de tous parts, sur lequel circulaient des ouvriers, la hache dévastatrice à la main ou transportant des drains, des briques et que sais-je, pour construire quoi? Je ne l'ai pas su non plus, mais il m'est revenu qu'il s'agissait d'une cité-jardin. Un quinzaine d'hectares ont été ainsi modifiés et dix autres devraient encore l'être! Cette année-ci on mettait, en meules, du foin, et quel foin (!) qu'on avait récolté sur le terrain dénudé"* (33).

Het gaat hier om meer dan een momentopname in een hakhoutcyclus, maar waarop dit slaat is allerm minst duidelijk. De gemeentebossen ontsnapten niet aan ingrijpende oorlogskappingen, zoals onder meer wordt gesuggereerd in een bericht van 3 oktober 1918 van de klompensafdeling (*"Abteilung Holzschuhe"*) van de aankoopdienst van het Duitse leger, waarin de gemeente Berg wordt aangemaand om voor de dag te komen met 300 Canadapopulieren. Uit de kadastrale leggers blijkt daarenboven dat meer dan twee derden van het gemeentebos van Ne-

derokkerzeel (34) tussen 1905 en 1917 was omgezet in 'bouwland'. Hoe dan ook, het woord *"cité-jardin"* was toen reeds gevallen.

DE 'COMPAGNIE IMMOBILIÈRE DE CAMPENHOUT'

Op 1 september 1928 besliste de gemeenteraad van Berg eenparig het Torfbroek te verkopen voor 200.000,- fr - 6000,- fr per hectare - aan de naamloze venootschap *Compagnie immobilière de Campenhout et extensions* (35). Dit moerassig gebied bracht immers weinig op. De gemeente was zelf niet in staat het op een winstgevende manier te onginnen en haar financiële situatie was op dat moment weinig rooskleurig. Ze had zich zwaar beleend bij het Gemeentekrediet en de raadsleden waren van oordeel dat de verkoop van het Torfbroek *"zeer voordeelig zou zijn voor de uitbreiding der gemeente en voor de nering dezer bevolking"* (36). Toch was het geen schitterende deal als men weet dat in februari van datzelfde jaar, naar aanleiding van de oprichting van genoemde maatschappij (37), aanpalende gronden werden verhandeld aan 50.000,- fr per hectare!

'Plantkundig' protest was ditmaal tevergeefs. Het Bergse Torfbroek ging op 25 april 1932 voor 200.000,- fr - exclusief 35.000,- fr vergoeding voor de nog niet kaprijpe bomen - over in de handen van de *Compagnie immobilière de Campenhout et exten-*

Noordelijke oever van de grote vijver in het Torfbroek, aan de rij abelen te oordelen, in de jaren '50 (archief K.C.M.L.)

"Castel Tudor"
(foto O. Pauwels)

De enige 'bungalow' die volgens het
oorspronkelijke
ontwerp werd
gebouwd
(foto O. Pauwels)

sions, alleen of, voor sommige percelen, in combinatie met twee andere venootschappen, *Moniat, Pêcheres des Eaux-Vives* (38), of - althans in de beginfase - met de gemeente (39).

In deze diverse constructies staat één figuur centraal: Edouard Van Bellinghen (40), telg uit een Kampenhouts notarissengeslacht (41), die reeds in 1918, in combine met een Kampenhoutse "veekweker", Jan Van Doren, nagenoeg het hele broek op grondgebied Nederokkerzeel had weten te verwerven, inclusief het voormalige gemeentebos. In 1919 wordt dit alles overgedragen aan de *Société en commandité simple Van Bellinghen et Compagnie*. Een 15 m brede strook rond het Torfbroekblok werd *non aedificandi* verklaard en zou een beboste gordel vormen rond de aan te leggen woonwijk. Industriële inplantingen werden formeel uitgesloten.

De transformatie van het Torfbroek en het voormalige gemeentebos van Nederokkerzeel zou slechts langzaam op gang komen. In de verkoopakte werd bedongen dat de nieuwe eigenaar binnen de termijn van vier jaar voor minstens 300.000,- fr aan drainage- en wegeniswerken diende uit te voeren, op straffe van 100.000,- fr boete. Uit het verslag van de beheerraad van de compagnie van 16 juni 1931 blijkt dat er op het grondgebied Nederokkerzeel reeds werken waren uitgevoerd: "*un bassin guéable pour les enfants, [...] un kiosque en pierre qui s'avance dans le lac, [...] un embarcadère*" etc. Het gaat hier ongetwijfeld om de oostelijke vijver (ca. 1,5 ha), momenteel bekend als *Zoetwater* of *Ter Bronnen*. Uit de militaire topografische kaart die de toestand in 1931 weergeeft (42) blijkt bovendien dat de oostelijke 'elips' (cfr. infra) ook reeds was aangelegd. Maar de wereldwijde economische crisis gooide roet in het eten. De bouwactiviteit was gedurende dat derde jaar beperkt gebleven tot de "*villa anglaise*" of het "*Castel Tudor*", dat voorbestemd was als restaurant en hierna nog ter sprake komt, en tot de verkoop van slechts twee bouwterreinen. De toon in de daaropvolgende verslagen wordt zo mogelijk nog somberder. Uit het verslag van 1934 blijkt dat de compagnie de bouwverplichting die bij elke verkoop diende bedongen te worden aanzienlijk versoepelde om de aangeboden percelen ook interessant te maken als belegging. Bovendien ging ze zelf ook kredieten verstrekken.

Op de kadasterkaart van 1935 en op de stafkaart van 1936 wordt het gebied nog vrijwel in zijn oorspronkelijke vorm waargegeven, behalve de reeds genoemde vijver op Steenokkerzeel. De enkele gebouwen die in deze beginperiode worden opgericht ka-

deren echter in een ruim opzet. Ook het café *De Riant* (voorheen *Fauna en Flora*), dat in 1936 aan de westrand van het Bergse Torfbroek wordt opgericht op het grote hakhoutperceel 364 paste in dit plan.

'LES EAUX VIVES'

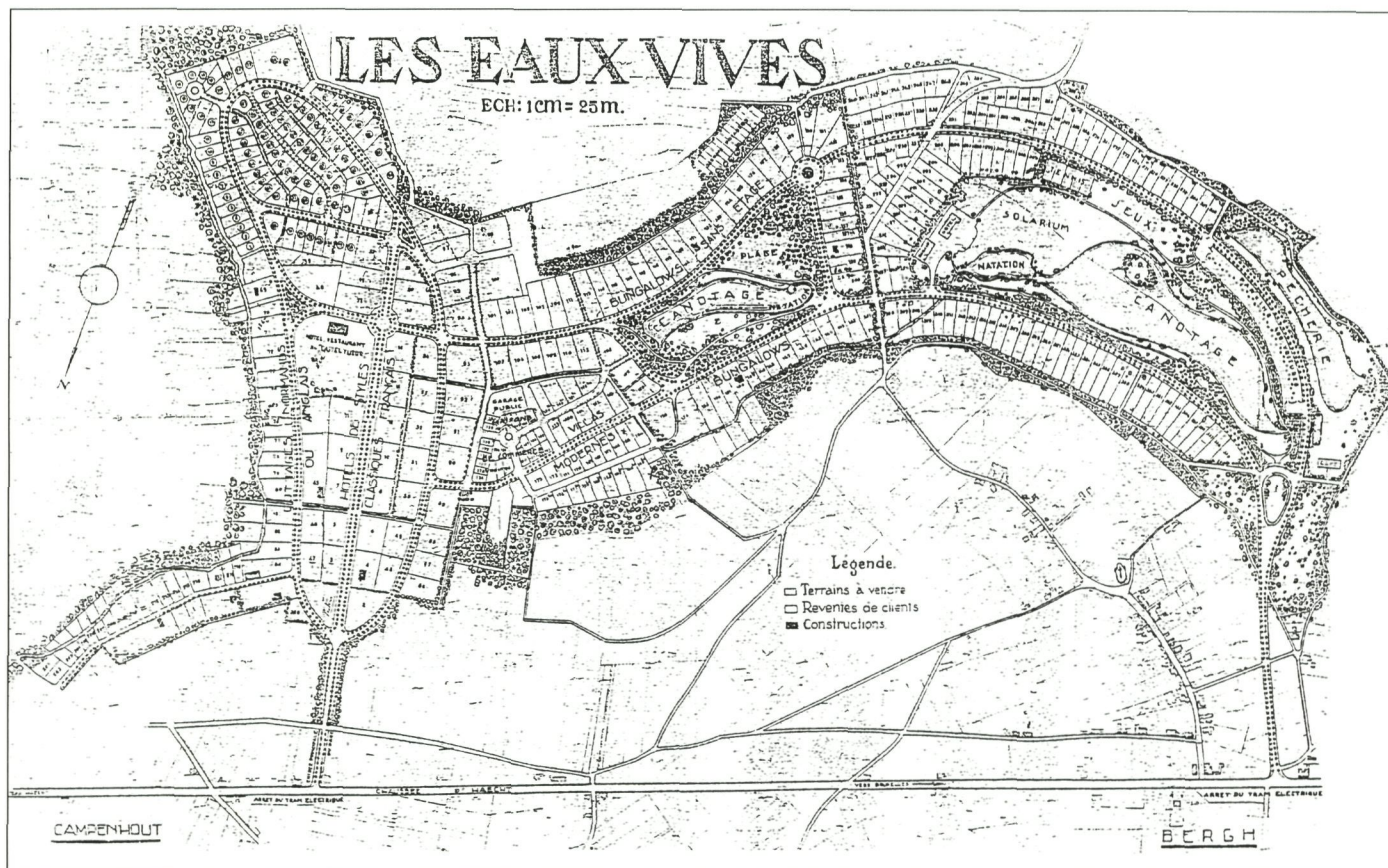
Twee documenten werpen een licht op dit merkwaardig stedenbouwkundig project; eerst en vooral een verkavelingsplan, getiteld "*Les Eaux Vives*", waarop de genummerde kavels, hun diverse bestemmingen en de verschillende types van huizen staan aangeduid: "*cottages normands ou anglais*", "*hôtels de style classique français*", "*villas modernes*", "*bungalows*" met en zonder etage. In het oostelijk gedeelte van het domein worden een dertigtal kleine percelen bestemd voor "*maisons de commerce*" en zelfs een "*garage public*".

Op het gedeelte Berg zullen twee vijvers worden gegraven. Een grote (4,5 ha) was bestemd voor "*canotage*", met een eilandje en een oostelijke appendix voor "*natation*". Het zuidoostelijke gedeelte van het huidige natuurreservaat wordt in beslag genomen door een uitgestrekt "*solarium*" (circa 2 ha), dat aansluit bij een hotel met garage en bij een blok van vijf tennisvelden (1,5 ha). Ten westen van de grote vijver zal een tweede, kleine, vijver (1,5 ha) worden gegraven, die bestemd is voor "*pêcherie*". Tussen de twee vijvers wordt een 300 m lange strook gereserveerd als parkeerplaats voor 400 auto's, die op één punt ontsloten wordt via één van de grote assen die op de huidige kadasterkaart (nog steeds) als "*Visserijlaan*" staat aangeduid. Aan het noordelijke uiteinde van de visvijver wordt een "*café*" voorzien. Op het gedeelte Nederokkerzeel wordt een derde vijver (eveneens 1,5 hectare) gegraven, andermaal bestemd voor bootje-varen, ook met een zwemzone en, aan de zuidelijke oever, een "*plage*" met een octogonale, vermoedelijk gloriëtte-achtige, "*tearoom*".

In de marges van een bepaalde versie van het plan worden enkele van de voorziene types van gebouwen afgebeeld: een bungalow, een "*hôtel de maître*" en het "*Castel Tudor*" in de gelijknamige stijl en, blijkens het onderschrift, voorbestemd tot restaurant. Idyllische zichten ("*un coin du lac*", "*la grande drève*") moesten kopers aanlokken.

Het domein *Les Eaux Vives* beslaat niet alleen het Torfbroek en het gemeentebos van Nederokkerzeel maar strekt zich oostwaarts uit tot het noordelijke gedeelte van het Lister Veld en tot wat op de oude kadasterkaarten staat aangeduid als de "*Bies Eusels*". De algemene vorm of structuur kan het best

Het oorspronkelijke kavel- en aanlegplan van het domein "Les Eaux Vives" (1930).

vergeleken worden met een tot 130 hectare uitver-grote amoëbe: de vloeiende, gebogen lijn overheerst. Daarop slechts één uitzondering: de toekomstige "Van Bellinghenlaan" (43), die vanaf Haachtses-teenweg lijnrecht tot in het hart van het vermoedelijk duurste, meest chique en bijna uitsluitend residentiële gedeelte van het domein doordringt, als een 'voie triomphale', met (soms dubbele) rijen bomen afgezoomd. De statige "hôtels de maître" aan weerszijden moeten duidelijk maken dat we hier toch wel met een elitaire variante op de tuinwijkgedachte te maken hebben. Hier bevinden zich de grootste percelen (30 tot 50 are) en het model dat wordt afgebeeld op het kavelplan, vooral het mansardedak met de "oëils de boeuf", roept een vage herinnering op aan de tijdens de vroege jaren '20 in zwang zijnde Louis XVI-stijl, bekend als de 'Beaux-Arts'-stijl.

Links (ten westen) van de Van Bellinghenlaan, die als de grote as van een ellips kan beschouwd worden, krijgt het domein een meer bucolisch karakter; Anglo-Normandische cottages vormen de overgang naar de wijde landelijke omgeving. Rechts, ten westen van genoemde laan ligt een klein handelscentrum. De grootte van de 26 perceeltjes (200 tot 240 m²) suggereert gesloten bebouwing gegroepeerd

rondom een rond punt. Direct hierop aansluitend ligt de "modernistische" wijk, ongetwijfeld bedoeld voor minder kapitaalkrachtige gegadigden, want de gemiddelde perceelsgrootte bedraagt nog slechts 10 are en in de marge van het plan wordt geen model afgebeeld.

De ontsluiting van de zone voorbestemd voor de bungalows (ook hier is de gemiddelde perceelsoppervlakte 10 are) en van de vijvers met de recreatie-infrastructuur gebeurt via twee parallel lopende dreeven, die vertrekkend vanuit de Van Bellinghen-ellips in een grote bocht het dal volgen en vlakbij de gemeenteschool van Berg taps op elkaar toelopen om vereend maar minder feestelijk dan in de Franse wijk (geen dubbele dreef!) terug naar de Haachtse steenweg te lopen, alwaar een tramhalte.

Over de ontwerper van het plan is niets bekend. Een sterk vermoeden wijst in de richting van een zekere Auguste Delvaux, die als "architecte-paysagiste" in een gezelschap van wisselagenten en bankiers enigszins in het oog springt als lid van de beheerraad. In de tijdschriften betreffende architectuur en stedenbouw uit die periode (*L'Emulation*, *Le Document*, *Bâtir*, *La Cité*, *Le Home*, *Urbs Nova*...) wordt met geen woord over dit project gerept, enigszins merk-

waardig gezien de schaal en ambities. Een duidelijk inspiratiebron is niet aanwijsbaar. Vergelijkbaar qua opzet, maar veel bescheidener qua oppervlakte (23,5 ha), is wellicht de verkaveling *La Cure* te La Gleize nabij Spa - "*Enfin une cité de repos dans la Fagne!*" (44). Ook hier worden villa's in diverse stijlen ("*style ardennais, basque provençal, moderne*"), sportinfrastructuur en een nadrukkelijk groen kader aangeboden.

Dat bomen een belangrijk ingrediënt zijn, blijkt niet alleen grafisch uit het plan, maar ook uit het bijbehorende type-lastenboek (45) van 30 oktober 1930. De toekomstige eigenaars of huurders zullen moeten gedogen dat de wortels en takken van de door de Compagnie aangeplante bomen zich ten volle ontwikkelen, zelfs in of boven de aanpalende privétuinen. Ze kunnen zelfs verantwoordelijk worden gesteld voor de aftakeling van deze bomen als deze in verband kan worden gebracht met een eventuele fout of kwade wil van de aanpalende eigenaars of huurders. Deze beschermde maatregel strekt zich ook uit tot de privétuinen als het bomen betreft die in de verkoop-

akte als te behouden staan aangeduid. De maatschappij kan ook niet verantwoordelijk gesteld worden voor eventuele schade veroorzaakt door vallende bomen of takken. Inbreuken worden met 300 fr per stuk beboet, niet meegerekend de waarde van de vernietigde boom of aanplanting. Nog andere bepalingen benadrukken het groene karakter van de toekomstige verkaveling. De afsluitingen langs de wegen zullen bestaan uit levende hagen, die niet hoger mogen zijn dan 1,15 m, waarvan de samenstelling zal worden bepaald door de maatschappij en die door haar op kosten van de eigenaars zullen worden aangeplant, onderhouden en zo nodig vernieuwd. De andere perceelsafsluitingen vallen onder gelijkaardige bepalingen, maar de hoogte wordt hier vastgesteld op 1,50m.

MISKENNING

Het is in die periode dat ook de 'klassering' van het Torfbroek voor het eerst ter sprake komt. Het oudste stuk in het dossier van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (46) dateert van 26 juni 1932 is een brief van de Brusselse amateursvereniging *Le Jardin d'Agrément*, waarin de aandacht wordt getrokken op de geplande ontwatering van "*le fond de Berg*". Omwille van de orchideeënrijkdom en steunend op de evaluatie van professor Jean Massart in zijn geruchtmakend artikel *Pour la protection de la nature en Belgique* uit 1913, zowat het manifest van de ontluikende natuurbescherming in België, wordt om de bescherming van het gebied gevraagd (47). Door het overlijden van de door de commissie aangeduide rapporteur, Georges Naveau, directeur van de Kruidtuin te Antwerpen, blijft deze brief voorlopig zonder gevolg.

Er komt pas echt leven in de brouwerij in mei 1933, na brieven van de *Fédération Nationale Pour la Défense de la Nature* bij monde van onder meer Edmond Rahir (48), waarin gewaarschuwd wordt voor de mogelijke omvorming van het Torfbroek tot "*cité-jardin*". Een inspectieopdracht wordt toevertrouwd aan de toen al 75-jarige René Stevens, alias "*Le Sylvain*", schilder en in 1910 stichter van "*Les Amis de la Forêt de Soignes*". Het verdict valt op 31 oktober 1933 en is negatief: ondanks de "*flore très spéciale très apprécié des botanistes*" hebben de op dat moment al uitgevoerde werken - vooral de draïnering wordt met de vinger gewezen - de waarde van het gebied dermate aangetast, dat het sop de kool niet meer waard wordt geacht (49).

Windworp ten gevolge van de permanent hoge grondwaterstand (foto O. Pauwels)

De botanische waarde van het Torfbroek wordt vooral bepaald door hiernavolgende plantengemeenschappen:

* **Witte waterlelievegetatie in het open water van de grote vijver.** Deze vegetatie bestaat vrijwel uitsluitend uit witte waterlelie (*Nymphaea alba*), aan de randen vermengd met ijl riet en, lokaal, kranswieren (*Chara spec.*) en weegbreefonteinkruid (*Potamogeton coloratus*).

* **Waterplantenvegetaties in sloten en slenken.**

In stilstaand water is de bodem vaak begroeid met kranswieren en plaatselijk met weegbreefonteinkruid. In de bewaard gebleven, rond 1800 gegraven put komt een soortenrijke plantengroei voor met, naast kranswieren, ook klein en loos blaasjeskruid (*Utricularia minor*, *U. australis*) en diverse zeer zeldzame mossoorten als *Scorpidium scorpioides*, *Drepanocladus revolvens* en *Calliergon giganteum*. Op de bodems met stromend water domineert weegbreefonteinkruid.

* **Riet-verlandingsvegetaties.** Het water staat hier ten minste een deel van het jaar boven het maaiveld. Normaal treft men hier een plantengroei aan die bijna uitsluitend uit riet (*Phragmites australis*) bestaat. Indien 's zomers gemaaid, evolueren ze geleidelijk naar kalkmoeras.

* **Kalkmoerasvegetaties.** Op enige plaatsen met een waterpeil dat in de loop van het jaar rond het maaiveld schommelt en die 's zomers gemaaid worden, ontwikkelt zich een unieke gemeenschap, opgebouwd uit schijngrassen als ronde zegge (*Carex diandra*), schubzegge (*Carex lepidocarpa*), padderus (*Juncus subnodulosus*), zwarte knopbies (*Schoenus nigricans*), armbloemige waterbies (*Eleocharis quinqueflora*); kruiden als kleine valeriaan (*Valeriana dioica*), moeraswespenorchis (*Epipactis palustris*) en parnassia (*Parnassia palustris*); mossen (onder andere *Campyllum stellatum*, *Drepanocladus revolvens*, *Fissidens adianthoides*, *Bryum pseudotriquetrum*).

* **Padderushooilanden.** Het zijn natte, mosrijke vegetaties die, in vergelijking met kalkmoersvegetaties, voorkomen op een iets drogere en meer lemige bodem. Ook hier vooral schijngrassen als ronde zegge, padderus, zee-groene zegge (*Carex flacca*), en blauwe zegge (*Carex panicea*) en zeer soortenrijk, onder meer wat betreft orchideeën - moeraswespenorchis, grote muggenorchis (*Gymnadenia conopsea*), bosorchis (*Dactylorhiza fuchsii*) - en andere opmerkelijke soorten: parnassia, teer guichelheil (*Anagallis tenella*), karwijselie (*Selinum carvifolia*), kattendoorn (*Ononis spinosa*) en geelhartje (*Linum catharticum*).

* **'Blauwgraslanden'** komen voor op plaatsen die vergelijkbaar zijn met deze van padderushooilanden maar met een iets meer gedraineerde bodem. Hierdoor kunnen er ook meer grassen gedijen zoals pijpestrootje (*Molinia caerulea*). Ze worden getypeerd door tormentil (*Potentilla erecta*), blauwe knoop (*Succisa pratensis*), vlozegge (*Carex pulicaris*) en Blonde zegge (*Carex hostiana*), met daarnaast ook gewone vleugeltjesbloem (*Polygala vulgaris*) en trilgras (*Briza media*). Opmerkelijk verschijnsel: op plaatsen waar regenwater zich kan opstapelen in de toplaag van de bodem ontwikkelt zich veenmos waarin plaatselijk ronde zonnedaauw (*Drosera rotundifolia*) wortelt. Ook merkwaardig is hier het veelvuldig voorkomen van soorten die min of meer typisch zijn voor bos, zoals bosanemoon (*Anemone nemorosa*), eenbes (*Paris quadrifolia*) en veelbloemige salomonszegel (*Polygonatum multiflorum*).

△
Jong Elzenbroek-
bos in het Torfbroek
(foto O. Pauwels)

Op 4 november 1937 wordt de zaak terug aan de orde gesteld in een brief van Van Straelen, directeur van het Natuurhistorisch Museum in de Vautierstraat te Brussel, aan Edmond Carton de Wiart, voorzitter van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, gevolgd door brieven van de *Société Royale Zoologique* en de *Société Entomologique*, albei "*de Belgique*". Dit mondt uit in een plaatsbezoek op 5 januari 1938, waaraan wordt deelgenomen door Van Straelen, de geoloog Felix Kaisin (50) en botanicus W. Robijns, later directeur van de Nationale Plantentuin en ondervoorzitter van de commissie, een expert dus. Omdat de op dat ogenblik uitgevoerde werken het gebied - volgens de verslaggevers - onherstelbaar hadden vernietigd, was de conclusie ook nu negatief. De spectaculairste ingrepen stonden echter nog te gebeuren.

Na de eerste vijver, die op het grondgebied Nederok-

kerzeel werd uitgegraven, volgens het hierboven beschreven plan en in de vorm waaronder hij nu nog steeds herkenbaar is, zowel op de kadasterkaart (perceel 81a) als op het terrein, volgden op het grondgebied Berg de twee andere geplande vijvers. In de kadastrale opmetingsschetsen van 1945 heeft het gebied ongeveer zijn huidige vorm gekregen. Met deze laatste uitgraving verdween het grootste gedeelte van het gebied onder een laag leem of humeuze leem, maar de vorm van de meest noordelijke van de drie oorspronkelijke vijvertjes is nog duidelijk zichtbaar op de luchtfoto van 1990 (51). Tijdens de oorlog werd het Torfbroek bovendien als legerplaats gebruikt door achtereenvolgens Duitse, Engelse en Belgische troepen en sommige delen werden als akker gebruikt (52), maar ook dan bleven botanici belangstellen in het gebied en werden nog er uitgebreide soortenlijsten gemaakt (53).

◁
'Blauwgrasland' in
het Torfbroek
(foto O. Pauwels)

Oevervegetatie
met galigaan aan
de vijver van
"Ter Bronnen"
(foto O. Pauwels)

ACHTERDOCHT

In 1961 wordt een derde poging ondernomen om het Torfbroek in de ruime zin wettelijk te beschermen. Op 14 november wordt de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen aangeschreven door personen die in opdracht van de curatoren van de failliete *Compagnie immobilière* het beheer waarnemen van het domein. Na een periode van "*dégâts, immobilisme, manque de fonds*", zou er volgens de stellers van de brief een opflakking merkbaar zijn, maar helaas in een richting die niet overeenstemt met de oorspronkelijke bedoelingen van de stichtersvoorzitter van de maatschappij, wijlen Edouard Van Bellinghen. Zij hopen dat dank zij de 'rangschikking' de site terug zal evolueren tot "*un joyau de la nature*". Immers, met de aanleg was begonnen rond 1930 "*selon des normes que nous croyons chères à la Commission des Sites*". Vermoedelijk wordt hiermee bedoeld: veel opgaand groen en een cocktail van stijlen, die zowel de conservatieve als de progressieve elementen in de commissie tevreden zou kunnen stellen.

Naast de trage start tijdens de crisis- en oorlogsjaren, waardoor het oorspronkelijke project en vooral de opgelegde architectuur al snel 'gedateerd' waren, speelden de bodemgesteldheid, de stringente bepalingen van het lastenboek, het autoritaire karakter van het project in het algemeen, ongetwijfeld een belangrijke rol in de verbrokkeling van het oorspronkelijke opzet. Van de voorziene woningtypen worden slechts enkele exemplaren gebouwd. Het Tudor-kasteel staat er nog steeds, maar niet als restaurant. In de omgeving zijn er ook nog twee cottages - een grote en een kleine - die overeenstemmen met de voorziene modellen en in de Lentelaan staat een bungalow die het evenbeeld is van het type dat op het verkavelingsplan wordt afgebeeld. In het zog van het financiële débâcle van de *Compagnie immobilière*, verschenen er ook kapers op de kust, die op eigen houtje percelen gingen verkopen zonder acht te slaan op het lastenboek van 1930. Dit gaf aanleiding tot bittere polemieken, waarin de partijen elkaar van "*jésuitisme*" en "*vacherie*" beschuldigen in pamfletten die worden rondgedeeld onder de dan nog schaarse bewoners van het domein (54). Tegen deze achtergrond moet dit derde beschermingsvoorstel gesitueerd worden.

Op 21 mei 1962, "*na het afrollen van een film over het domein*", bespreekt het Brabantse comité van "*briefwisselende leden*" van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (nu 'Provinciale Commissie voor Monumenten en Land-

schappen' genoemd) een rapport waarin de 'rangschikking' wordt voorgesteld van het gebied rond de oostelijke vijver, hetgeen nu als *Ter Bronnen* (Nederokerzeel) wordt aangeduid. Alhoewel men "*op het eerste gezicht achterdochtig [zou] kunnen zijn*", steken de verslaggevers zonder enige terughouding de loftrompet van deze "*rustige plek natuurschoon*" en van de ontwerper van het domein, die, "*lang voor er ooit sprake was van een oordeelkundige stedenbouw, [heeft] willen aantonen hoe van een bepaald landschap kon gebruik gemaakt worden om het als bouwgelegenheid aan te wenden en tevens het natuurschoon te eerbiedigen*".

Paradoxaal genoeg wordt in dit verslag gepleit voor een verlaging van het waterpeil van de vijver met minstens 20 cm, want dit wordt ten pleziere van de vissers "*abnormaal hoog*" gehouden en dit "*belet de normale plantengroei en veroorzaakt de ziekte en het omvallen van de omstaande bomen*". Het comité sluit zich aan bij deze conclusie, maar dringt ook aan op een nieuwe evaluatie van de vijvers op het grondgebied Berg, die volgens sommige leden een uitzonderlijk wetenschappelijk belang zouden hebben. Het advies van het comité wordt overgemaakt aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. De conclusie is ook deze keer zonder meer negatief: door de aanlegwerken werd het gebied "*inconsidérément et complètement*" vernield vanuit biologisch oogpunt en elke wetenschappelijke waarde "*à tout jamais détruit*".

Op 6 december 1962 oordeelt de commissie dat, gezien de "*voortdurende verkaveling*", noch het Torfbroek noch het domein *Ter Bronnen* voldoende belang meer hebben om voor 'rangschikking' als landschap in aanmerking te komen.

TER BRONNEN

Een beschrijving van de huidige toestand van de "*rustige plek natuurschoon*", die door de provinciale commissie zo op prijs werd gesteld, meer dan het nog sterk door vergravingen getekende Bergse Torfbroek, is hier misschien op haar plaats. Waar de aanleg en verkaveling van het westelijke gedeelte, op het grondgebied Berg, in een vroeg stadium bleef steken, namelijk de Torfbroeklaan en de aanzet van de met witte paardenkastanjes beplante dreef die de Visserijlaan had moeten worden, kon het oostelijke gedeelte met de zegen van de diverse edities van het gewestplan - van voorontwerp tot definitieve versie - grotendeels worden afgewerkt. Op meeste percelen ten oosten van de Neerstraat, die Berg met Nederokerzeel verbindt, werden villa's gebouwd, zoals reeds gezegd, slechts enkele exemplaren in overeen-

Eenzame getuige
van een vergeten
project:
de aanlegsteiger
aan de vijver van
Ter Bronnen
(foto O. Pauwels)

stemming met de door Van Bellinghen opgelegde modellen.

Het perceel rond de oostelijke vijver bleef van bebouwing gespaard, behalve het nog bestaande, achthoekige aanlegsteigertje. Rond deze vijver zijn nog vele andere tekenen van parkaanleg aanwezig, met name diverse, meestal in groepjes aangeplante, exoten als westerse levensboom (*Thuja occidentalis*), reuzenlevensboom (*Thuja plicata* 'Zebrina'), diverse variëteiten van *Chamaecyparis lawsoniana*, sevenboom (*Juniperus sabina*), taxus (*Taxus*

baccata), *Cupressocyparis leylandii*, Corsicaanse den (*Pinus nigra* subsp. *laricio*) en Italiaanse populier (*Populus nigra* 'Italica'). Het meest opvallende element is het plantsoen met laagvertakte, knoestige beuken (*Fagus sylvatica*) in het noordelijke gedeelte van het domein. De vijver is van de omgevende vil-lapercelen gescheiden door dreven van laurierwilg (*Salix pentandra*) (op één exemplaar na recentelijk gekapt), witte esdoorn (*Acer saccharinum*) langs de Ahornbomenlaan en - in een recent verleden eveneens verdwenen en gedeeltelijk door berk (*Betula pendula*) vervangen - beuk en schietwilg (*Salix*

alba). Van een uitzonderlijke dendrologische waarde kan evenwel niet gesproken worden.

De van bebouwing gevrijwaarde zone bestaat voor ongeveer een derde uit water, omgeven door moerasige grond. Deze moerassen kunnen vegetatiekundig beschouwd worden als een resumé van het Torfbroek, met de nadruk op kalkminnende moerasvegetaties. Een groot deel van de zeldzame soorten en gemeenschappen van het Torfbroek komen ook hier voor, onder meer padderushooilanden met *Parnassia palustris*, grote muggenorchis (*Gymnadenia conopsea*), schubzegge (*Carex lepidocarpa*) en moeraswespenorchis (*Epipactis palustris*), rietverlandingsvegetaties met galigaan (*Cladium mariscus*), een soort die pas recentelijk in het Torfbroek opdook, en andere uiterst zeldzame soorten van voedselarme, kalkrijke, basische laagveenmoerassen als armbloemige waterbies (*Eleocharis quinqueflora*) en moeraszoutgras (*Triglochin palustre*) of van licht zure bodems als addertong (*Ophioglossum vulgatum*). Een interessante soort die zich tijdens de laatste jaren heeft uitgebreid is kattedoorn (*Ononis spinosa*). In de struwelen komt ten slotte een interessant areaalgrensgeval voor, met name spekwortel (*Tamus communis*).

DE WEDEROPSTANDING

Van de periode 1945-1970 blijft de informatie over het gebied beperkt tot een artikel in een heemkundig tijdschrift (55) en enkele niet gepubliceerde gegevens (56). Grote delen van het gebied werden nu en dan gemaaid, onder andere voor het afdekken van witloof. Op enkele plaatsen aan de zuid- en westrand van het gebied werd gestort, onder andere puin afkomstig van de luchthaven van Zaventem. Ten oosten van het huidige reservaat werd de visvijver *Het Torfbroek* gegraven en op enkele percelen ten zuiden van het reservaat werden buitenverblijven opgericht. Een verdere uitbreiding van deze bebouwing kon echter door de actie van plaatselijke natuurbeschermers verhinderd worden. De andere percelen werden tot in het begin van de jaren '70 door paarden begraasd en vervolgens aan hun lot overgelaten.

In 1970 werd een nieuw plan voor de verkaveling van het Torfbroek ingediend, maar door het toenmalige bestuur van de stedenbouw verworpen. In het antwoord van de gemachtigde ambtenaar werd verwezen naar het voorontwerp van gewestplan (57), waarin het Torfbroek werd aangeduid als "natuur-

park" en "te behouden landschap en site", een omstandigheid die ongetwijfeld een rol speelde bij de verwerping van de aanvraag. Het aanpalende *Ter Bronnen* kreeg eveneens een bestemming als natuurpark maar daarenboven een omgrenzing als "afweringszone", dit is een gebied "waar, gezien de feitelijke toestand, het wonen wordt toegelaten met behoud van de prioriteit van de bestemming aangegeven door de grondtoon". Enkele jaren later werd 18 ha van het huidige Torfbroek aangekocht door de toenmalige 'randfederatie' Zaventem, met de bedoeling er een centrum voor passieve recreatie in te richten. Bij het opheffen van de federaties kwam het

gebied terug in gemeentelijke handen, ditmaal de nieuwe gemeente Kampenhout. Op 1 januari 1977 werd een contract afgesloten tussen de private natuurbeschermingsvereniging *Belgische Natuur- en Vogelreservaten* (sedert een tiental jaren wordt het beheer van haar reservaten in Vlaanderen toevertrouwd aan *Natuurreservaten v.z.w.*) en de gemeente, waardoor eerstgenoemde het gebied voor een periode van 30 jaar in beheer kreeg. Eind 1989 werd er

Blauwgrasland in de zomer; met tornenfil (geel) en grote muggenorchis (paars)

►
Het Oudenhuisvels
ten zuiden van het
Torfbroek

een nieuwe beheersovereenkomst afgesloten betreffende het niet verkavelde gedeelte van het domein Ter Bronnen. In 1991 werden de visvijvers bij het café *De Riant* aangekocht door genoemde vereniging.

Ten tijde van de beheersoverdracht hadden de soortenrijke vegetaties plaats geruimd voor grote oppervlakten soortenarm rietland en pioniersbos met els en wilg. De 'Rode-Lijstsoorten' waren vooral beperkt tot de padranden en enkele vegetatie-eilandjes. Er werd een beheerscommissie opgericht, die van meet af aan (zo is gebleken twintig jaar later) een correcte inschatting maakte van de toestand en van de potentiële ecologische en botanische waarde in het bijzonder (58). Het planmatige natuurtechnische beheer, dat vooral gestoeld is op het herinvoeren van een jaarlijks hooiregime, heeft tot opvallende resultaten geleid. Niet alleen is binnen de groep van de 'hogere' planten (vaatplanten) het aandeel van de 'Rode-Lijstsoorten' toegenomen van 40 naar 48 (waarvan drie in de meest bedreigde categorie), maar ook hun areaal is vaak spectaculair uitgebreid. Voor de mossen geldt vrijwel hetzelfde. Het aantal zeer kwetsbare mossoorten is toegenomen alsook hun graad van bedekking binnen de vegetaties. Voor andere groepen van levensvormen is de documentatie schaarser. De geïsoleerde ligging heeft de vogelstand nadelig beïnvloed. De algemene achteruitgang (zowel qua soortendiversiteit als qua dichtheid en populatiegrootte) die merkbaar is voor Vlaanderen straalt ook af op het Torfbroek. Toch heeft het gebied een hoge waarde voor vogels behouden, hetgeen blijkt uit broedende moerasvogels als waterral, blauwborst en bruine kiekendief en het overwinteren van roerdomp en baardmannetje. Grosso modo geldt dit ook voor kleinere diergroepen als libellen, zweefvliegen, slakken en vissen. Het lijdt geen twijfel dat het natuurbeheer het Torfbroek heeft gemaakt tot een van de best ontwikkelde, natte schraalgraslanden en kalkmoerassen van de Benelux.

Ondertussen, op 13 november 1980, had de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschapen voorgesteld om zowel het Torfbroek als het gebied *Ter bronnen* te 'rangschikken' als landschap. Beide gebieden worden gescheiden door een 60 m brede strook villapercelen en de voor sportvisserij gebruikte vijvers. De afbakening van het Torfbroek omvatte naast het natuurgebied sensu gewestplan ook de strook "*landschappelijk waardevol agrarisch gebied*" ten zuiden ervan. Ongeveer een jaar later werden beide rangschikkingsvoorstellen aan de eigenaars en betrokken besturen betekend maar, ondanks het advies van de commissie om de procedure verder af te ronden, werd geen van beide voorstellen met een definitief besluit gehonoreerd.

Deze nieuwe appreciatie bij de commissieleden moet in verband gezien worden met twee ontwikkelingen: 1° de ecologische 'rijping' van de vergravingen uit de jaren '30 en '40; 2° een nieuwe samenstelling van de Commissie, waarin voortaan (of na Massart ook: opnieuw) professionele biologen zetelden, die de standpunten van de natuurbehoudsverenigingen wetenschappelijk onderbouwden.

In 1994 worden de twee beschermingsprocedures in een enigszins gewijzigde vorm hernomen en ditmaal tot een goed einde gebracht.

EINDNOTEN

- (1) DEKKERS M., *De vergankelijkheid*. Contact, Amsterdam, 1997.
- (2) Volgens kaartblad 24 (Aarschot) van *De Geologische Kaart van België - Vlaams gewest*, overlegfolie 3 (diktekaart van het kwartaal), minder dan 2,5 m.
- (3) BAEYENS L., *Bodemkaart van België: kaartblad Haacht 74 W en Verklarende tekst; kaartblad Zemst 73 E*. I.W.O.N.L./Centrum voor Bodemkartering, 1962 & 1973.
- (4) MOURLON M., *Carte géologique de la Belgique n° 74 (Haecht-Rotselaer)*. Commission géologique de Belgique, 1894.
- (5) SCHILTZ M., VANDENBERGHE N. & GULLENTOPS F., *Toelichtingen bij de geologische kaart van België - Vlaams gewest - kaartblad (24) Aarschot*. Brussel, Belg. Geologische Dienst / Ministerie Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 1993, p. 7.
- (6) VAN ESBROECK G., *Mouvements tectoniques récentes le long de la Basse-Senne et de la Basse-Dyle*. *Bulletin de la Société de Géologie, de Paléontologie et d'Hydrologie* 45, 1935, p. 166-180.
- (7) STEVENS C., *Le Démer transséquent*. *Bulletin de la Société belge de Géologie, de Paléontologie et d'Hydrographie* 44, 1934, p. 320-331.
- (8) LETEN M., DEWYSELAERE J. & VIVEY Q., *Aanvraag tot verlenging van de erkenning als natuureservaat 'Het Torfbroek' te Berg Kampenhout*, 1991.
- (9) Cfr. figuren 3 en 4 in: BRONDERS J. & DE SMEDT F., *Simulatie van de grondwaterstroming in het Dijlebekken*. *Water* nr. 29, 1986, p. 90-94.
- (10) GRAATSMA B.G., *Botanische excursie Het Torfbroek (B)*. *Natuurhistorisch Maandblad* 78(1), 1989, p. 4-6.
- (11) KOHLER A., ZELTNER G. & BUSSE M., *Wasserpflanzen und Bakterien als Versmutzungsanzeiger von Fließgewässern*. *Umschau* 72, 1972, p. 158-159.
- (12) Weegbreefonteinkruid komt ook nog op een enkele plaats voor in het Walenbos te Tiel-Winge.
- (13) Cfr. de beschrijving in: SCHILTZ F., VANDENBERGHE N. & GULLENTOPS F., *op. cit.*, p. 27.
- (14) *Carte de cabinet des Pays-Bas autrichiens levée à l'initiative du comte de Ferraris. Mémoires historiques, chronologiques et oeconomiques sur les 25 feuilles (...)* (Facsimile-uitgave). Brussel, Pro Civitate, p. 42.
- (15) BELGISCHE NATUUR- EN VOGELRESERVATEN v.z.w., *Aanvraag tot erkenning en subsidiëring van het natuureservaat "Het Torfbroek" te Berg-Kampenhout*, 1981.
- (16) LETEN M., DEWYSELAERE J. & VIVEY Q., *op. cit.*
- (17) VANHECKE L., *Bedreigde en beschermde plantesoorten in België: de toestand in 1985*. *Publ. Natuurhist. Gen. Limburg* 35(3-4), 1985, p. 27-35; Onze flora verwelkt. *Natuurreservaten* 1986, 140-143.
- (18) Cfr. M. LETEN, niet gepubliceerde tekst.
- (19) Zie: WAUTERS A., *Histoire des environs de Bruxelles - VII*. Bruxelles, Culture et Civilisation, heruitgave 1972 (oorspronkelijke uitgave 1855), p. 187-213; en VERBESSELT J., *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw* (deel XI). *Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van Vlaams-Brabant*, 1972, p. 259 e.v.

- (20) A.R.A.B.- Inventaris van het gemeentearchief Gelrode nr. 12: *Etat des coupes à asseoir dans les bois communaux et d'établissement publics, ordinaire 1823*.
- (21) A.R.A.B., Rekenhof: registers keuren, nr. XII, f. 75 v°. Zwarte boeken, nr. IV, f. 128.
- (22) VAN DOORSLAER J., Het groot onderzoek van 1389. *Eigen Schoon en De Brabander* 68 (7-8-9), 1985.
- (23) WAUTERS A., *op. cit.*, p. 187-213; VANDERBIEST G., *Het vrijgoed Torfbroek* (onuitgegeven manuscript), 1935.
- (24) Zie: LAUWERS J., *Geschiedenis van Berg door de eeuwen heen*. G. Veys, Pittem, 1973; - *Kampenhout, hoofdmeierij en bakermat van Beethovens stam*. G. Veys, Pittem, 1975; - Historisch erfgoed te pronk: natuurreservaat het Torfbroek wordt natuurmonument. *Eigen Schoon en De Brabander* 78(10-11-12), 1995, p. 415-434.
- (25) Archief van het kadaster van Brabant, Brussel: mutatieschetsen 1866.
- (26) Archief van het kadaster van Brabant, Brussel: kaarten, leggers en mutatieschetsen van de gemeenten Berg en Nederokkerzeel.
- (27) THIELENS A. & WESMAEL A., Annotations à la flore de la partie septentrionale du Brabant. *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 1, 1862, 201-208.
- (28) ARAB - Archief kadaster (inventaris I 173), nr. 681: *Voorbeeldend werk tot schattingen - Tabel der gekozen punten van aanhouding, of voorbeelden tot klassificatie der ongebouwde en gebouwde eigendommen van de gemeente Bergh*, 20-4-1833.
- (29) A.R.A.B., Inventaris Gemeentearchief Gelrode, nr. 12.
- (30) THIELENS & WESMAEL, *op. cit.*; en verder: MULLER F., Spicilège de la flore bruxelloise (fasc. 1). *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 1, 1862, p. 175-196; BAMPS C., Notice sur le Chara aspera Willd. *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 13, 1874, p. 290-293; CARRON G., Une herborisation à Bergh. *Bull. Soc. Linn. Brux.* 7, 1878, p. 18-21.
- (31) ROBYNS A., Liparis loiselii (L.) L.C. Rich en voie de disparition en Belgique. *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 91, 1958, p. 79-92; SCHUMACHER R., DIRKSE G. & DE ZUTTERE P., Carex dioica L. et Carex pulicaris L. dans la réserve naturelle domaniale des Hautes Fagnes (Province de Liège, Belgique). *Lejeunia* 74, 1974, p. 1-21.
- (32) MASSART J., *Esquisse de la géographie botanique de la Belgique*, tome supplém. VIIbis, 1910, foto 108; - *Les aspects de la végétation en Belgique: les districts flandrien et campinien*. Jardin botanique de l'État, Bruxelles, 1912, pl. 11; - Pour la protection de la nature en Belgique. *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 52, 1913, p. 1-308.
- (33) MICHEL E., La station botanique de Bergh-lez-Campenhout. *Les Naturalistes belges* 2, 1921, p. 162-169.
- (34) De percelen sectie A nrs. 80 (4ha 49a) en 82 (8ha 4a 90 ca).
- (35) Met een bijkomende beraadslaging op 23-11-1929. De beslissing werd goedgekeurd bij koninklijk besluit van 7-2-1931.
- (36) Gemeentearchief Kampenhout: register beraadslagingen gemeenteraad Berg, nr. 1289.
- (37) Belgisch Staatsblad 2 maart 1928, annex nr. 2233, p. 2182-2187.
- (38) Hierbij zijn alleen al voor Berg niet minder dan 7 kadastrale artikels betrokken: nrs. 1683, 1827, 1751, 2010, 2002, 1866, 1825. Percelen worden soms binnen het jaar doorgeschoven van de ene combine naar de andere.
- (39) Archief van het hypotheekkantoor Brussel 6, overschrijvingsregister, nr. 2036.
- (40) Voluit: Edouard-Edmond-Marie-Pierre Van Bellinghen.
- (41) Cfr. LAUWERS J., *Kampenhout, hofmeierij en bakermat van Beethovens stam*, 1975.
- (42) Uitgave 1950.
- (43) Dit is de huidige naam; hij komt niet op het oorspronkelijke plan voor.
- (44) *Bâtir* 3(25), 1934, p. 988-989.
- (45) "Cahier de charges-type"; een exemplaar bevindt zich in het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, dossier nr. 5146.
- (46) Archief K.C.M.L., dossiers nr. 5094 (Torfbroek) en nr. 5146 (Ter Bronnen).
- (47) MASSART J., Pour la protection de la nature en Belgique. *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 52, 1913, p. 1-308. Dit geldt als een van de eerste, wetenschappelijk onderbouwde manifesten van de natuur- en landschapsbescherming in België. Jean Massart (1865-1925), die vooral op gebied van de plantengeografie baanbrekend werk verrichtte, stelt voor om een aantal gebieden te beschermen die hij vanuit wetenschappelijk oogpunt merkwaaardig of representatief achtte. Deze lijst zal gedurende ettelijke decennia de beschermingsvoorstellen en het beschermingsbeleid inspireren. Massart was overigens één van de eerste negen leden van de in 1912 opgerichte afdeling landschappen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.
- (48) Edmond Rahir (1864-1936), op dat moment ere-conservator van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel en ere-directeur van de Nationale Opgravingsdienst.
- (49) Brief van R. Stevens aan de provinciegouverneur van Brabant d.d. 31-10-1933 (archief KCML, dossier nr. 5049). Stevens werd tijdens zijn plaatsbezoek vergezeld door prof. Conard van de universiteit van Brussel.
- (50) Felix Kaisin (1879-1948), geoloog, professor aan de universiteit van Leuven, samen met J. Massart pleitbezorger van een 'wetenschappelijk' verantwoorde selectie van te bewaren landschappen. Cfr. STIJNEN H., *Een eeuw zorg voor monumenten en landschappen in België* (doctoraatsthesis). K.U. Leuven, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1990, bijlage II, L66.
- (51) Orthofotoplan 24/5/3 Kampenhout (Kampenhout), uitgave Eurosense, 1991.
- (52) Mondelinge mededeling van een inwoner van Berg, de heer Quisthout.
- (53) DUVIGNEAUD P., VANDEN BERGHE C. & HEINEMANN P., Le marais de Bergh et sa flore. *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 74, 1942, p. 139-153; MATAGNE H. & DE LANGHE J.F., Compléments à la florule de Bergh. *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 75, 1943, p. 132-135.
- (54) "Jésuitisme aux Eaux-Vives", niet gedateerd gestencileerd pamflet van P. De Backer, waarin gereageerd wordt tegen een ander gelijkaardig pamflet van 8 augustus 1961 door A. Arnauts, een van de beheerders van de Compagnie, ondertekenaar van de brief aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.
- (55) MUYLDERMANS L. (1965) Het Torfbroek te Berg, een wetenschappelijk dorado. *Meer Schoonheid* 12(4), 1965, p. 2-10.
- (56) JANS, 1960; STIEPERAERE H., 1965.
- (57) MENS & RUIMTE v.z.w., *Voorontwerp van gewestplan Halle-Vilvoorde-Asse*. Min. Openb. Werken, Hoofdbestuur Stedebouw en Ruimtelijke Ordening, 1969.
- (58) STIEPERAERE H. & VIVEY Q., 1981.

Roger Deneef - Monumenten en Landschappen
Vlaams-Brabant.
Jan Wouters - Natuurreservaten v.z.w.

DECLINE AND RESURRECTION OF THE 'TORF-BROEK' MARSHLANDS AT BERG-KAMPENHOUT

"Lots of human hands are needed to make a landscape appear as if it hasn't been touched by human hands". This witticism may fully apply to the Torfbroek marshland, situated about 16 km to the NE of Brussels, close to the international airport, on a fossile valley bottom. The 'Torfbroek' (i.e., peat bog) was probably named after the small-scale, medieval peat extraction, ceased centuries ago and leaving no identifiable traces, except for some small ponds which were used as flax reterries by the local textile industry during the 19th century. The larger part of the area was covered with alder carr, used as coppice by the surrounding villages (Berg, Nederokkerzeel). From the mid-19th century on, the Torfbroek became known among botanists for its extraordinary flora, esp. orchids such as Fen Orchid (*Liparis loeselii*). This floristic 'eldorado' was based on specific pedological (calcareous soils or subsoils) and hydrogeological conditions (intense seepage from the adjoining Brusselian massif, poor in nitrogen and phosphate), accounting for exceptional species such as Plantain-leaved Pondweed (*Potamogeton coloratus*). In 1913 the Torfbroek was designated by Jean Massart, a then leading botanist and environmentalist, as one of Belgium's most outstanding natural sites.

However, after the First World War a project for a 'garden-city' (an elitist combination of housing units in different 'styles' - Louis XVI "*hôtels de maître*", cottages, modernist bungalows... - and recreational facilities) was advanced by a group of local and Brussels based businessmen, bankers, stockbrokers etc. Due to mismanagement and financial difficulties, the project pined away. By 1940 only a few housing units had been built, along with the two lakes; the original concept and design didn't survive World War II. The remaining lots were sold without any condition or prescription and the Torfbroek estate (*Les Eaux Vives*) evolved into a heterogeneous (typically Belgian) residential area.

Housing development, however, only affected the eastern part of the area, the digging of a large pond (destined to 'canotage') being the only intervention in the western part. It wasn't until 1970 that attempts were made to develop also this part. These attempts were thwarted by environmentalists and conservationists who - in contrast with the official conservation institutions such as the Royal Commission for Monuments and Landscapes - were able to recognize the old values through the (by then still unfavourable) aspect of the area. In the subsequent editions of the regional land use plan, the western part of the Torfbroek acquired the status of 'nature area' and, from 1977 on, the management was entrusted to the conservationist association *Natuurreservaten*, who succeeded in restoring or regenerating one of Belgium's richest botanical sites. In 1994 the Royal Commission for Monuments and Landscapes tried to make up for its historical short-sightedness by introducing and completing a legal protection procedure.

SWIMMING POOLS AND BATHHOUSES IN AND AROUND BRUSSELS

The role of swimming and bathing has changed more than once throughout the history of Western physical culture. In antiquity, bathing was an essential part of public life, whereas from the Middle Ages and the New Times on, public baths tend to pass out of use and acquired a doubtful reputation. From the 18th century on, bathing and swimming in public bathhouses revived, partly thanks to new ideas on hygiene and care of the body in general. At first, the new bathhouses were strictly for the bourgeoisie. It is only in the middle of the 19th century that in Western European cities bathing establishments are being built specifically for the working class. England set and example here and the government really encouraged the construction of these

typically English bath- and washhouses, combining individual baths, a laundry and one or more indoor swimming pools. Other towns in Western Europe were soon to follow England's example. In 1854 the first English public bath- and washhouses in Brussels opened in the popular 'Marolles' borough. Although the original plans included an indoor swimming pool, as was customary in England, the city council cancelled it from the programme. Brussels' first indoor swimming pool, the *Bain Royal*, was not built before 1879. This luxurious bathing establishment was intended for the bourgeoisie rather than for the working class. We had to wait until the turn of the century before some communes in Brussels, namely St. Gillis, Elsene and Schaarbeek, took the initiative to build public baths which combined individual baths with an indoor pool and possibly Turkish baths, all intended for the working class. Providing elementary physical hygiene was the main purpose of these early public baths. The typical architectural design of the swimming hall was not yet adapted to swimming as a sports activity. Swimming as a sport was still for many years reserved for the more privileged citizens. During the interbellum, swimming was no longer a strictly hygienic matter; On the one hand, there were still public baths which were mainly intended for the improvement of the physical hygiene of lower classes, the baths in St. Joost ten Node and Vorst are examples thereof. Following the example of the first municipal bathhouses, these baths combined individual baths with an indoor pool and Turkish baths. On the other hand, during this period swimming became more and more a strictly recreational and sports activity. The popular 'solaria', modernist building complexes with pools in the open air, sun terraces and playgrounds, were very popular entertainment in Brussels.

After WWII, still a few baths were built which resembled the pre-war bathing establishments, namely in Brussels itself and in Schaarbeek. These municipal baths were the predecessors of the large sports facilities of the 60's and 70's where swimming is integrated with numerous other sports facilities. Quite a few of the old bathhouses in Brussels have been demolished or thoroughly rebuilt. Only a few have survived in their original condition. They deserve to be preserved for the future being vital witnesses of an important aspect of the capital's social history

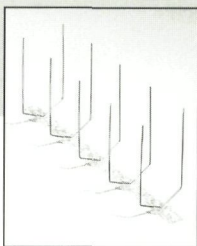

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn agressieve chemische bestanddelen één van de belangrijkste oorzaken van onomkeerbare beschadigingen aan gebouwen en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Maatsch. Zetel: Beekstraat 75 - B-9120 Vrasene (Beveren)

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

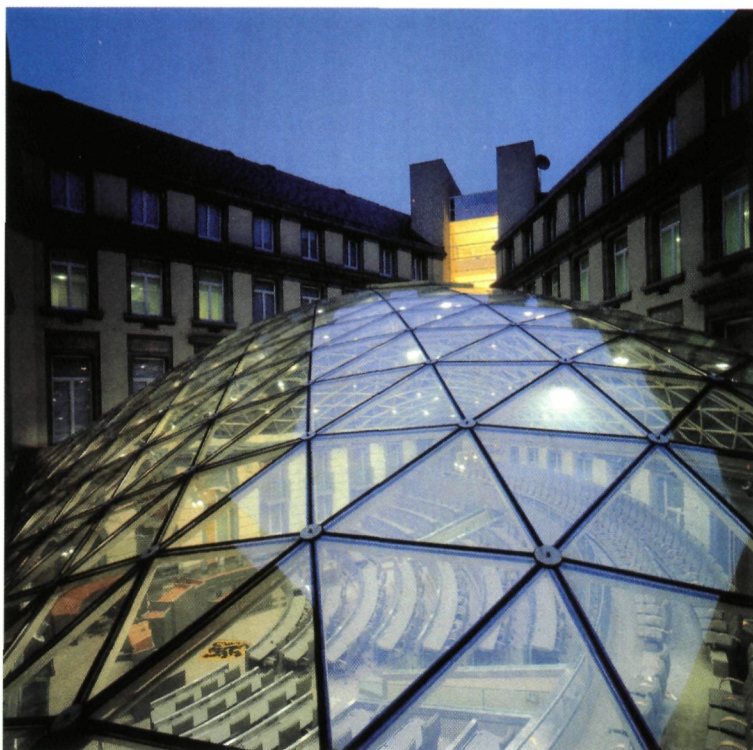
Nieuwe bijgewerkte
en herziene druk

WET- en REGELGEVING

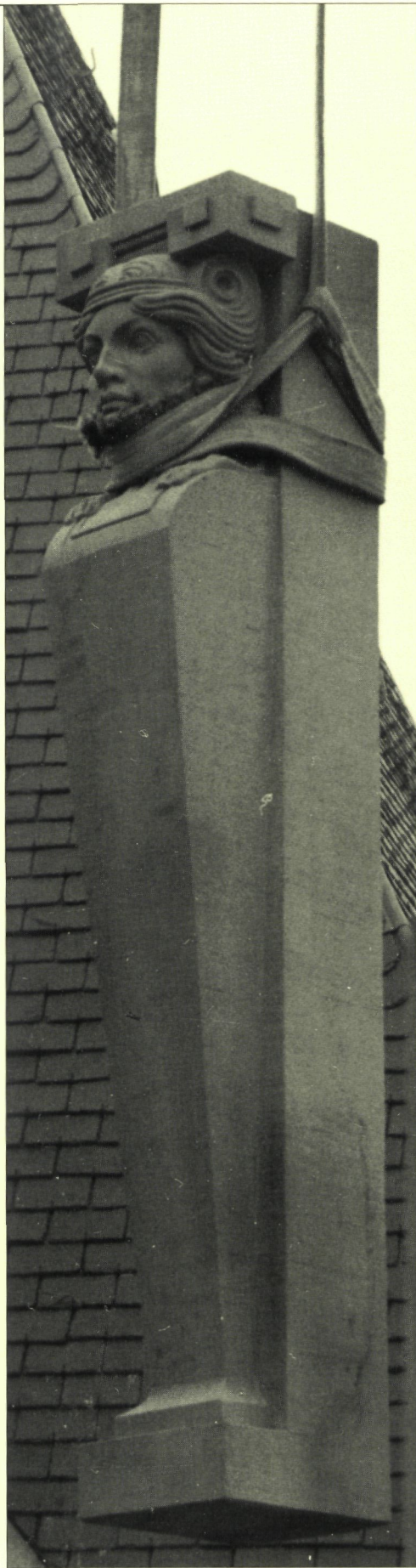
Monumenten, stads- en dorpsgezichten
Landschappen
Roerend Cultureel Patrimonium
K.C.M.L.
Heraldiek

Een uitgave van het
Ministerie
van de Vlaamse Gemeenschap
Afdeling
Monumenten en Landschappen

Te verkrijgen
door overschrijving van 200 fr.
op reknr. 091-2206040-95
van het fonds M&L met vermelding
'Wetgeving'

**CAISSE D'EPARGNE DE L'ETAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75